

บทที่ 4

แนวคิดทางพุทธศาสนา

การวิเคราะห์และอธิบายลักษณะปรัชญาพลศึกษาตามแนวพุทธศาสนาให้ชัดเจน และรอบคอบ ย่อมต้องเกี่ยวพันกับการทำความเข้าใจโดยภาพรวมของคำสอนในพุทธศาสนาด้วย และในบทนี้จะเป็นการวิเคราะห์สรุปสาระสำคัญ เพื่อการทำความเข้าใจหลักการคำสอนสำคัญของพุทธศาสนา ที่จะเกี่ยวข้องต่อการวิเคราะห์เฉพาะในแต่ละเรื่องในบทต่อ ๆ ไป โดยหลักการคำสอนสำคัญนี้สามารถบรรยายโดยสังเขปได้ตามหัวข้อหลัก ๆ ดังนี้

1. ความหมายของพุทธศาสนา
2. ความมุ่งหมายของพุทธศาสนา
3. แนวนโยบายหรือหลักสูตรทางพุทธศาสนา
4. การสอนทางพุทธศาสนา

ความหมายของพุทธศาสนา

ความหมายของพุทธศาสนา ได้มีนักการศาสนาและนักการศึกษา ให้คำนิยามของพุทธศาสนาไว้ ดังนี้

พระธรรมปิฎก (2538:194) ได้ให้ความหมายของพุทธศาสนา ไว้ว่า พุทธศาสนา คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า อย่างกว้างในบัดนี้ หมายถึง ความเชื่อถือ การประพฤติปฏิบัติและกิจการทั้งหมดของหมู่ชนผู้กล่าวว่าตนนับถือพระพุทธศาสนา

สุชีพ ปุญญานุภาพ (2533:3) ได้ให้ความหมายของพุทธศาสนา ไว้ว่า พระพุทธศาสนา คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และคำสั่งสอนนี้ถ้าจะกล่าวอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ เรื่องของความจริงที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติเป็นแต่ว่าพระพุทธเจ้าค้นพบแล้วนำมาชี้แจงเปิดเผย

พุทธทาสภิกขุ (2535:3-4) ได้ให้ความหมายของพุทธศาสนา ไว้ว่า
 พุทธศาสนา คือวิชารวมทั้งระเบียบปฏิบัติสำหรับจะให้เราทำอะไรเป็นอะไร กล่าวคือถ้าผู้ใดรู้อะไรทั้ง
 ปวงคืออะไร ผู้นั้นจะเป็นผู้รู้พุทธศาสนา ถ้ารู้หมดจนสิ้นเชิง ก็เท่ากับว่ารู้พุทธศาสนาหมดจนสิ้นเชิง
 ได้ เมื่อรู้อะไรเป็นอะไรจริง ๆ แล้ว ย่อมไม่ปฏิบัติผิดต่อสิ่งทั้งปวง แต่ย่อมจะปฏิบัติถูกต้องสิ่งทั้ง
 ปวง เมื่อปฏิบัติถูกต้องสิ่งทั้งปวงแล้ว ก็เป็นอันแน่นอนว่าความทุกข์จะเกิดขึ้นไม่ได้

คุชฎี สีตลวรางค์ (2532:48) ได้ให้ความหมายของพุทธศาสนา ไว้ว่า
 พุทธศาสนา หมายถึง คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จำแนกเป็น ธรรมและวินัย โดย ธรรม หมายถึง
 คำสอนที่แสดงหลักความจริงที่ควรรู้ และแนะนำหลักความดีที่ควรประพฤติปรากฏในสูตรต้นตัมปิฎก
 วินัย หมายถึง ข้อบัญญัติที่วางไว้เป็นหลักกำกับความประพฤติให้เป็นระเบียบเรียบร้อย เสมอกัน
 ของบุคคลในสังคมปรากฏในวินัยปิฎก

จากนิยามของพุทธศาสนาดังกล่าวพอสรุปได้ว่า พุทธศาสนาหมายถึง คำสั่งสอนของพระ
 พุทธเจ้า หรือหมายถึง ความเชื่อถือ การประพฤติปฏิบัติและกิจการทั้งหมดของหมู่ชนผู้กล่าววาทน
 นับถือพระพุทธศาสนา

ความมุ่งหมายของพุทธศาสนา

ความมุ่งหมายของพุทธศาสนานั้น ได้แก่ความพ้นทุกข์ โดยทั่วไปแล้ว เมื่อศึกษาไปถึง
 ระดับใด การพัฒนาทางปัญญาจะเปลี่ยนไป มีผลให้บรรลุความพ้นทุกข์ในระดับนั้น ความทุกข์นั้น
 เกิดจากความแตกต่างระหว่างความมุ่งหวัง ความต้องการ กับการได้บรรลุถึง ถ้าความต้องการนั้น
 เป็นสิ่งที่ถูกต้องตามความเป็นจริง อยู่ในวิสัยที่จะทำเหตุให้บรรลุผลที่สนองความต้องการนั้น
 สาเหตุของความทุกข์นั้นเป็นปัญหาเชิงวิธีการ ถ้ามีวิธีการที่เหมาะสมก็บรรลุผลสมความต้องการ
 นั้นได้ แต่ถ้าความต้องการนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องตามความเป็นจริง ก็ผิดวิสัยที่จะทำเหตุให้บรรลุผล
 ที่สนองความต้องการได้ สาเหตุของความทุกข์นี้เป็นปัญหาเชิงโลกทัศน์ เป็นเรื่องทางปัญญา กรณี
 นี้จำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนโลกทัศน์ให้ถูกต้อง ความทุกข์ก็จะหมดไป (คุชฎี สีตลวรางค์,
 2532:187)

ความมุ่งหมายตามความต้องการของมนุษย์

ความต้องการของมนุษย์แบ่งได้ 3 ระบบ คือ 1) ความต้องการบรรลุควมมีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม เช่น มีทรัพย์ มีเกียรติยศ เป็นที่รักที่ยอมรับของผู้อื่น เหล่านี้เป็นความสุขที่อิงอาศัยสิ่ง (Object) ภายนอก 2) ต้องการบรรลุความสุขทางจิตใจ เช่น ความรู้สึกที่ชีวิตมีค่า มีแก่นสาร มีหลักประกันที่ดีสำหรับชีวิตในภายหน้า นี่ก็ยังคงเป็นความสุขที่อิงอาศัยสิ่ง (Object) 3) ต้องการบรรลุความสงบทางจิตใจ โดยความเห็นแจ้งโลก เช่น สามารถอธิบายโลกที่ตนอาศัยอยู่ได้ อธิบายจุดยืนของตนบนโลกนี้ได้ กล่าวโดยสรุปก็คือ ต้องการที่จะเข้าใจตนเองและสิ่งทีตนมีความสัมพันธ์ด้วย ความต้องการนี้เกิดขึ้น เมื่อความต้องการระดับที่สองได้รับการตอบสนองพอสมควรแล้ว พระพุทธศาสนามีหลักทฤษฎีและแนวปฏิบัติมากมายสำหรับผู้ปฏิบัติที่ต้องการในแต่ละระดับด้วย และพระพุทธองค์ได้ทรงระบุว่า การแสดงธรรมของพระองค์นั้นมุ่งให้ฟังรับประโยชน์ 3 ประการนี้เสมอ ผู้ฟังก็รับหลักธรรมนั้นมาปฏิบัติ เพื่อบรรลุประโยชน์ดังกล่าวสอดคล้องกัน ตามที่ได้กล่าวไว้ในพระไตรปิฎก ความว่า

“คำว่า รู้จักประโยชน์ทั้งหลายแล้ว ฟังกำจัดความสงสัยเสีย ความว่า รู้ทั่วถึง รู้ยิ่ง ทราบเทียบเคียง พิจารณาให้แจ่มแจ้ง ทำให้ปรากฏแล้ว ซึ่งประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในสัมปรายภพ ฟังกำจัด ฟังปราบ ละ บรรเทา ทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี ซึ่งความสงสัย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า รู้จักประโยชน์ทั้งหลายแล้ว ฟังกำจัดความสงสัย ฟังเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น. เพราะฉะนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

ควรคบมิตรผู้เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรม มีคุณยิ่ง มีปฏิภาณ

รู้จักประโยชน์ทั้งหลายแล้ว กำจัดความสงสัยเสีย ฟัง

เที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด ฉะนั้น.” (กรมการศาสนา 2525 : 30 : 755 : 302)

จึงอาจกล่าวได้ว่าเป้าหมายและ/หรือความมุ่งหมายของพุทธศาสนามี 3 ระดับ ได้มีผู้รู้ อธิบายไว้อย่างละเอียด ดังนี้

1. ประโยชน์ในปัจจุบัน ได้แก่ ประโยชน์สุขสามัญที่มองเห็นกันได้ทั่วไป เป็นความปรารถนาของคนทั่วไป จัดเป็นเป้าหมายเฉพาะหน้าและเป็นเป้าหมายทางวัตถุ เช่น ความมีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคม หลักการที่ช่วยให้ผู้ปฏิบัติบรรลุประโยชน์ระดับนี้มีหลายชุด ชุดที่รู้จักกันดี

คือ ทฤษฎีนี้มีกัตตประโยชน์ หมายถึงประโยชน์ในปัจจุบัน ซึ่งพระราชธรรมนิเทศ (2537:188) ได้อธิบายไว้อย่างละเอียดว่า ประโยชน์ในปัจจุบันคือการครองเรือนครองสุขตามความประสงค์ร่วมกันของทุกคน โดยเฉพาะความสุขของผู้ครองเรือน เป็นผลมาจากการกระทำให้สมบูรณ์ในประโยชน์ทั้ง 4 ประการ ได้แก่

1.1 อุฏฐานสัมปทา สมบูรณ์ด้วยความหมั่นขยัน ความหมั่นขยันที่พึงประสงค์นั้น จะต้องมาจากพื้นฐานสำคัญ คือ รู้ว่าจะทำอะไร ทำอย่างไร ลงทุนเท่าไร ได้กำไรเท่าไร มีความชำนาญในหน้าที่การงานเหล่านั้น มีที่พึ่งอาศัยด้านการเงิน ความรู้ความเข้าใจ กำลัง ความคิด ความรู้ ซื่อสัตย์สุจริตในแง่ของเศรษฐศาสตร์ คือ “ผลิตภัณฑ์การผลิตนั่นเอง” แต่เนื่องจากหน้าที่การงานของคนไม่เหมือนกัน ประเด็นสำคัญคือต้องมีความหมั่นขยันอย่างฉลาด สามารถจัด สามารถทำ การงานอันเป็นหน้าที่ให้สำเร็จในเวลาอันรวดเร็ว ทำงานจนให้สำเร็จทันกาล ซึ่งจะต้องทำงานนั้นอย่างเอาใจจริงเอาใจ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาเล่าเรียน การปฏิบัติหน้าที่ราชการ การทำมาค้าขาย การประกอบธุรกิจต่าง ๆ เป็นต้น

1.2 อารักขสัมปทา สมบูรณ์ด้วยความรักษาทรัพย์สมบัติ คนเราแม้จะขยันอย่างไรก็ตาม หากไม่สามารถเก็บรักษาทรัพย์สมบัติไว้ได้ ก็จะเป็นเหมือนตักน้ำใส่ตุ่มทะลุ เป็นแม่บ้านท่านเรียกว่า “แม่กะเฉดกันรั่ว” ไม่อาจรักษาฐานะทางเศรษฐกิจของตนให้มั่นคงได้ ในทางพระพุทธศาสนาจึงแสดงหลักในการรักษาทรัพย์ไว้ว่าให้แบ่งทรัพย์ออกเป็น 4 ส่วน จากรายได้ที่ตนได้มาแล้ว “ใช้จ่ายภายในครอบครัว 1 ส่วน, ใช้ประกอบธุรกิจต่อไป 2 ส่วน, อีกส่วนหนึ่งให้เก็บรักษาไว้เพื่อแก้ปัญหา และเสริมสร้างฐานะทางทรัพย์สินของตนให้มั่นคง”

1.3 กัลยาณมิตรตตา คบหาสมาคมกับคนดี เรื่องของชีวิตนั้น ไม่ว่าจะอยู่ในฐานะอะไรก็ตามกัลยาณมิตรเป็นสิ่งที่มีค่าไม่ได้ โดยเฉพาะการครองเรือน สามี ภรรยา บุตร ธิดา ต้องมีความรู้สึกเป็นกัลยาณมิตรต่อกัน การร่วมหลักความคิด ร่วมกิจกรรมร่วมผลประโยชน์กับกัลยาณมิตร คือท่านที่ “มีความรักใคร่ แนะนำในสิ่งที่ประโยชน์ มีจิตคิดอนุเคราะห์ พร้อมทั้งจะร่วมสุขร่วมทุกข์กันได้” เป็นฐานสำคัญในการครองเรือน ครองสุข

1.4 สมชีวิตา เลี้ยงชีวิตพอสมควรแก่กำลังทรัพย์ของตน คือการรู้จักพอใจ พอประมาณ พอควร พอดีในการซื้อหาจับจ่ายใช้สอยบริโภค เช่น จะซื้อหาอะไรสักอย่างก็ให้ตั้งปัญหาแล้วแสดงหาคำตอบด้วยตนเองว่า จะซื้ออะไร? ซื้อไปทำไม? มีความจำเป็นมากไหม? ซื้อไปแล้วได้ประโยชน์อะไร? ประโยชน์ที่ได้นั้นคุ้มกับทรัพย์สินที่ต้องจ่ายไปหรือไม่ อย่างที่ท่านแนะไว้ในสุภาสิตสอนหญิงที่ว่า

“มีน้อยจ่ายน้อยค่อยบรรจง
 อย่าจ่ายลงให้มากจะยากนาน
 ไม่ควรซื้อก็อย่าไปพิไรซื้อ
 ให้เป็นมือเป็นคราวทั้งคาวหวาน” นั่นเอง

2. ประโยชน์ ในภพหน้า เป็นประโยชน์ที่เป็นคุณค่าทางจิตใจ เป็นเป้าหมายทางศีลธรรม ไม่ใช่ประโยชน์เฉพาะหน้า ได้แก่ ความอุ่มใจที่รู้สึกว่าคุณค่าชีวิตนี้มีค่า และมีหลักประกันในอนาคต (หรือภพหน้า) หลักการที่ทำให้บรรลุประโยชน์ระดับนี้ ได้แก่ สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ในภพภาคหน้า พระราชธรรมนิเทศ (2537:142) ได้อธิบายไว้ว่า การดำรงชีวิตของบุคคลเรานั้น นอกจากจะมุ่งผลให้ตนเองอยู่ดีมีสุข มีความสุขในปัจจุบันแล้ว ยังจะต้องมีหลักประกันในอนาคตภพภาคหน้าด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเหตุเพื่อให้เกิดผลประโยชน์ในทางดีงามสร้างสิ่งที่มีความเกี่ยวเนื่องต่อบุคคลในกาลภพหน้า หมายถึง วันหน้า เดือนหน้า ปีหน้า ตลอดถึงชาติหน้า และชาติหน้าต่อ ๆ ไป

พระองค์ทรงจำแนกธรรมะไว้ 4 ข้อ ตรงกับข้อความที่ทรงแสดงว่า ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย คือ

2.1 สัทธา ความเชื่อ หมายถึงความเชื่อในปัญญาเครื่องตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ตามนัยแห่งพระพุทธคุณทั้ง 9 ประการ สรุปเป็น ปัญญาคุณ บริสุทธิคุณ มหากรุณาคุณ

2.2 สีสัมปทา เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ได้แก่ เป็นผู้งดเว้นจากการกระทำสัตว์มีชีวิตให้ตาย งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขามีได้ให้ งดเว้นจากการประพฤติผิดในทางกาม งดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการดื่มสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท

ในภาคของการปฏิบัตินั้น ศีลแต่ละข้อจะมีความประณีตจนเป็นผู้ประกอบด้วยกัลยาณธรรม คือ ธรรมะฝ่ายดี 5 ประการ คือ

เมตตา ความรักใคร่ปรารถนาที่จะให้เป็นสุข

สัมมาชีพ การเลี้ยงชีพในทางที่ชอบด้วยกฎหมายในศีลธรรม

กามสังวร การสำรวมระวังในเรื่องเพศ ไม่มีการล่วงเกินกันในทางเพศ

สังจจวาจา พูดวาจาที่เป็นคำสัตย์คำจริง ตามประสาทสัณณัษของคนที่ได้เห็น ได้ยิน ได้รู้ ได้ทราบมา

สติ ความระลึกได้ก่อนทำ ก่อนพูด ก่อนคิด ขณะทำ ขณะพูด ขณะคิด หลังจากทำ พูดคิดไปแล้ว

2.3 จากสัมปทา เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยจาคะ คือ ความเสียสละ ได้แก่ การที่บุคคลผู้มีจิตปราศจากมลทินใด คือ ความตระหนี่ มีน้ำใจ เสียสละ มีฝ่ามือไม่เหือดแห้งจากสิ่งที่ตัวเสียสละ มีความพอใจยินดีในการเสียสละ เมื่อมีคนมาขอก็พร้อมที่จะเสียสละให้ ยินดีในการจำแนกแจกจ่ายทาน ทั้งเป็นการสงเคราะห์ อนุเคราะห์ และเป็นการบูชา

2.4 ปัญญาสัมปทา สมบูรณ์ด้วยปัญญา ในที่นี้เน้นไปที่ปัญญาซึ่งเห็นความเกิดและความดับของสัตว์ และสังขารทั้งหลาย สามารถลดละสงบบรรเทากิเลสทั้งหลายจนถึงหลุดพ้นจากความทุกข์ในที่สุด

คุณธรรมทั้ง 4 ประการนี้ ได้ชื่อว่าเป็นสัมปรายิกัตถะ คือ เป็นประโยชน์ในกาลข้างหน้าเป็นสิ่งที่ติดจิตใจบุคคลไป เป็นที่พึ่งพำนักของบุคคล บุคคลที่ทำบุญเอาไว้ นั้น ทรงแสดงว่า ย่อมเป็นผู้บันเทิงในโลกนี้ ละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมบันเทิงในโลกทั้งสอง เพราะมองเห็นว่าตนได้ทำบุญไว้แล้ว ทั้งนี้เพราะบุญนั้นเป็นที่พึ่งของสัตว์ทั้งหลาย ผู้บำเพ็ญบุญทั้งในโลกนี้และในโลกอื่น

ศรัทธา เมื่อบังเกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำหน้าที่ขจัดความไม่เชื่อความเคลือบแคลงสงสัย และความโลภให้เจือจางเบาบางลงไป

ศีล จะทำหน้าที่ขจัดความชั่วตามสมควรแก่ชื่อนั้น ๆ เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว ล้วนเป็นอาการของโลก โกรธ หลง

จาคะ ความเสียสละ เมื่อเกิดขึ้นจะทำหน้าที่ขจัดความตระหนี่ ความโลภ ความหลง ความเสียสละ ความโกรธ ที่มีอยู่ภายในใจของตนให้เจือจางเบาบางลงไป

ปัญญา เหมือนกับแสงสว่าง ความหลง เป็นความมืดมน เมื่อปัญญาบังเกิดขึ้นแล้วก็จะทำหน้าที่ขจัดความสงสัย ความหลงให้หมดไปจากจิตใจโดยลำดับ

ดังนั้น จึงกลายเป็นประโยชน์ที่บุคคลจะพึงได้ในวันหน้า เดือนหน้า ปีหน้า ตลอดถึงชาติหน้า เป็นสิ่งที่ติดตามบุคคลไปเหมือนเงาที่ติดตามตัวบุคคลไป

3. ประโยชน์อย่างยิ่ง เป็นคุณภาพชีวิตที่ผู้ปฏิบัติจะได้รับอย่างแตกต่างไปจากความสุขที่ได้จากการปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ในสองระดับแรก คุณภาพนี้เป็นผลมาจากการรู้แจ้งความจริงสูงสุดในพระพุทธศาสนา การรู้แจ้งนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์จากการที่เคยยึดต่อเกาะเกี่ยวกับสิ่ง (อารมณ์-sense objects) ที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย มาเป็นอิสระจากการยึดติดเกาะเกี่ยวนั้น นับว่าหลุดพ้นจากความบีบคั้น ความพึ่งพาโดยสิ้นเชิง ได้แก่ ความเย็นใจจากการมีความสัมพันธ์หรือการรับรู้ว่าเป็นอิสระจากความชอบความชัง หลักการที่ทำให้บรรลุประโยชน์ระดับนี้ ได้แก่ มรรค

มีองค์ 8 และถ้ามองในแง่การศึกษา มรรคมีองค์ 8 ก็เน้นการศึกษาเพื่อควบคุมพฤติกรรมทางกาย
- วาจา ควบคุมพฤติกรรมทางจิตใจ และควบคุมพฤติกรรมทางความคิดอ่าน

นอกจากนี้ สุชีพ ปุณฺณานุกาพ (2533:211) ได้กล่าวว่า ประโยชน์อย่างยิ่ง ข้อที่ 3 เป็นข้อ
สำคัญที่สุด แต่เรียกชื่ออีกสำนวนหนึ่งว่า วิมุติ(ความหลุดพ้น) ดังพระพุทธภาษิตว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! มหาสมุทรมีรสเดียว คือรสเค็มจืด ธรรมวินัยก็มีรสเดียว คือ
วิมุติ ความหลุดพ้นจันนั้น”

ความหลุดพ้นในพระพุทธศาสนา หมายถึงหลุดพ้นจากกิเลส(ความชั่วในจิตใจ ทำจิตใจให้
เศร้าหมอง) อย่างหนึ่ง หลุดพ้นจากความทุกข์อันแบ่งออกเป็นทุกข์ประจำ กับทุกข์จรอีกอย่างหนึ่ง
ความหลุดพ้นอาจมีได้ชั่วคราวหรือด้วยอำนาจคุณธรรมบางอย่าง อาจเป็นความหลุดพ้นชนิดเด็ด
ขาดก็ได้ จะบรรลุลความหลุดพ้นขั้นไหนย่อมขึ้นอยู่กับความประพฤติปฏิบัติที่จะเป็นเหตุละความชั่ว
ในจิตใจได้มากน้อยเพียงไร

ความมุ่งหมายเพื่อพัฒนาคนให้เจริญ

ถ้าพิจารณาในแง่การพัฒนาบุคคลให้เจริญขึ้นในด้านต่าง ๆ อาจจำแนกความมุ่งหมายได้
เป็น 4 ประการด้วยกัน ตามที่พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ไม่อบรมกาย ไม่อบรมศีล ไม่อบรมจิต ไม่
อบรมปัญญา มีคุณน้อย มีอิตถภาพเล็กมีปกติอยู่เป็นทุกข์.....ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนใน
โลกนี้เป็นผู้อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญา มีคุณไม่น้อย มีอิตถภาพใหญ่ มีธรรมเป็น
เครื่องอยู่หาประมาณมิได้.....” (กรมการศาสนา 2525 : 20 : 540 : 237)

ความมุ่งหมายในการพัฒนาคนให้เจริญ 4 ประการ สามารถอธิบายได้ ดังนี้

1. การพัฒนาทางกาย (ภาวิตกายโย) หมายถึง พัฒนาความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม
ทางกายภาพ มีคำอธิบายเรื่องนี้หลายนัย แต่ขัณฑ์ชัดเจนกว่าเพื่อน คือการสำรวมในการรับรู้ทาง
ประสาทสัมผัส (อินทริยสังวร) ทั้ง 6 ในขณะที่ประสบสิ่งเร้า (อารมณ์) ต่าง ๆ คือ รูป รส กลิ่น เสียง
สัมผัส และความคิดไม่ให้ถูกรบกวนด้วยความยินดียินร้าย ตลอดไปจนถึงเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการ
บริโภคปัจจัย 4 คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม เสนาสนะ ยารักษาโรค เป็นการฝึกให้รู้จักกินอยู่แต่พอดี

เพื่อให้มีกำลังยังชีวิต ให้สามารถพัฒนาด้านอื่น ๆ ต่อไป มิใช่กินอยู่เพื่อความมัวเมา เพื่อความยึดติด นอกจากนี้ไพรัช สู่แสนสุข (2539, 126) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ด้านร่างกาย สภาพที่คาดหวังคือ ความมีสุขภาพสมบูรณ์ รูปร่างสรีระเหมาะสม เป็นต้น

การพัฒนาภavnันพระเทพเวที (2533, 7) กล่าวว่า ภายภavnา การพัฒนาภavnา หรือทำภavnาให้เจริญอกภavnานันทำอย่างไร ในความหมายที่ภavnาที่สุด คนทั่วไปก็จะนึกถึงการทำให้ร่างภavnาเจริญเติบโตแข็งแรง หรือการมีสุขภาพภavnาที่ดี อันนี้เป็นความคิดเบื้องต้น แต่เป็นความหมายในแง่หนึ่งด้านเดียว นอกจากการทำให้ภavnาเจริญเติบโตแข็งแรงมีสุขภาพดีแล้ว การพัฒนาภavnานี้ก็จะหมายถึงการพัฒนาทักษะ การฝึกฝนการใช้ร่างภavnา การใช้มือ ใช้อวัยวะ ให้มีความคล่องแคล่วชำนาญในการที่จะประกอบภavnาต่าง ๆ ซึ่งมุ่งหมายไปในทางอาชีพ ทั้งสองชั้นนี้ยังไม่ถึงความหมายของพระพุทธศาสนาที่แท้จริง ชั้นที่สามเป็นการพัฒนาภavnาในความหมายที่แท้จริงก็คือ การพัฒนาอินทรีย์ อินทรีย์ของเรานี้ก็มี ตา หู จมูก ลิ้น และภavnา ซึ่งเป็นสิ่งที่ใช้สำหรับสัมพันธ์กับโลกภavnา นอก เป็นช่องทางที่เราสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางวัตถุ และทางธรรมชาติทั้งหมด การฝึกฝนพัฒนาอินทรีย์นั้นมีความหมายคลุมไปถึงการพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างตัวเรา กับสภาพแวดล้อมทั้งหมด ทั้งทางธรรมชาติ และวัตถุต่าง ๆ เนื่องจากการใช้อินทรีย์ทั้งหลายนั้นเอง คนเราจึงสัมพันธ์กับธรรมชาติแวดล้อมหรือสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ได้ เราจะใช้อินทรีย์ต่าง ๆ ไปสัมพันธ์กับโลกภavnา นอกให้ได้ผลดี ก็ต้องมีการพัฒนาอินทรีย์ หรือพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างตัวเรา กับธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมเหล่านั้น การฝึกฝนพัฒนาอินทรีย์หรืออินทรีย์ภavnานัน มี 2 แ่ง ด้วยกัน คือ

- ก) ฝึกฝนในแง่การใช้งาน คือ ทำให้อินทรีย์เหล่านี้มีความเจ็บคม มีความละเอียดอ่อน มีความไว มีความคล่อง มีความชัดเจน เหล่านี้เป็นกรฝึกฝนในแง่การใช้งาน คล้ายกับที่พูดว่า ฝึกทักษะ
- ข) ฝึกฝนในแง่การทำให้รู้จักเลือกรับเอาสิ่งที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์เข้ามาให้แก่ชีวิต ป้องกันไม่ให้รับเอาสิ่งที่ไม่ดีหรือเป็นโทษเข้ามา

ที่กล่าวมาเป็นเรื่องของกรพัฒนาอินทรีย์หรือพัฒนาภavnา ในส่วนที่เป็นสาระสำคัญ ซึ่งโดยสรุปก็คือ การที่เราพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างตัวเรา หรืออินทรีย์ของเรากับวัตถุ สิ่งเสภavnาสิ่งบริภavnาต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ปัจจุภavnา 4 เป็นต้นไป ซึ่งจะต้องมีการพัฒนาให้มีความสัมพันธ์อย่างถูกต้อง ถ้าสัมพันธ์อย่างถูกต้องก็เรียกว่าเป็นการพัฒนาภavnา

2. การพัฒนาทางความประพฤติ (ภาวิตศีล) หมายถึง พัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคม การพัฒนานี้มองได้ 2 แง่ แง่ที่หนึ่ง เป็นการพัฒนาทักษะทางความประพฤติตามข้อตกลงที่รู้ร่วมกัน ที่ทำให้สังคมมีความสุข ทำให้คนมีสภาพแวดล้อมอันช่วยแก่การฝึกอบรมด้านอื่น ๆ ด้วย แง่ที่สอง เป็นการพัฒนาความสามารถในการควบคุมทางกาย วาจา ให้อยู่ในขอบเขตของความถูกต้อง ตรงตามเป้าหมาย ส่งผลให้จิตของผู้ฝึกอบรมนี้โปร่งเบาอิมใจเป็นพื้น ทำให้สงบได้ง่าย เป็นพื้นฐานของการพัฒนาทางจิตต่อไป

การพัฒนาทางความประพฤติ พระเทพเวที (2533, 12) ได้กล่าวว่าเป็นการพัฒนาศีล หรือ ศีลภาวนา เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ในสังคม การพัฒนาศีล ก็คือ การพัฒนาคนให้มีระเบียบในการดำเนินชีวิต และในการอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคม สามารถแยกได้หลายระดับ ดังนี้

ระดับต้นที่เป็นพื้นฐาน ก็คือ ความมีระเบียบระบบในการเป็นอยู่ ในการดำเนินชีวิต โดยที่ไม่ให้มีการเบียดเบียนกัน จะเห็นว่า หลักศีลขั้นแรกทีเดียวก็มุ่งที่การไม่เบียดเบียน ศีลที่เราเรียกกันง่าย ๆ คือศีล 5 หรือเบญจศีล ซึ่งมนุษย์ทุกคนพึงต้องรักษา หรือถือไว้ หมายความว่าปฏิบัติอยู่เป็นประจำ ด้วยเหตุนี้เบญจศีลจึงได้ชื่ออีกอย่างว่า “นิจศีล” นิจศีลเป็นสิ่งที่ดำรงสัตว์ไว้ให้เป็นผู้มีใจสูง คือเป็นมนุษย์ ดังนั้นนิจศีลจึงได้ชื่อว่า “มนุษย์ธรรม” นั่นก็คือผู้มีมนุษย์ธรรมก็คือผู้รักษาศีล 5 (ชอุ่ม ทศสิน, 2527) ซึ่งเป็นศีลพื้นฐาน จะเห็นว่าเป็นเรื่องของการไม่เบียดเบียนกันทั้งนั้น กล่าวคือ ไม่เบียดเบียนต่อกันในทางชีวิตร่างกาย ในทางทรัพย์สิน ในทางคู่ครอง ในการใช้วาจา ตลอดจนไม่เบียดเบียนสติสัมปชัญญะของตนเอง เริ่มต้นศีลจึงเป็นเรื่องของการมีระเบียบในระดับของการไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน เมื่อไม่เบียดเบียนกันแล้ว ความหมายก็ขยายออกไปถึงความสุจริต

ต่อจากนั้นขึ้นไป เมื่อดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอยู่ร่วมกับคนอื่น โดยมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การประพฤติตนอย่างนั้นก็อยู่ในขั้นของศีลด้วย แต่เป็นศีลที่ขึ้นมาสู่ระดับที่เป็นบวก เลยจากขั้นเบียดเบียนไปแล้ว ต่อจากนั้นก็ยังมีอีกระดับหนึ่ง คือ การฝึกฝนควบคุมตนในทางกายวาจา เพื่อเป็นพื้นฐาน ของการฝึกจิตใจ หรือเป็นพื้นฐานในการพัฒนาจิตใจ ตามที่ชอุ่ม ทศสิน กล่าวไว้ว่า มนุษย์เราจะรักษาศีล 5 ได้สมบูรณ์ดีเยี่ยมอาศัยธรรมอื่น ๆ ร่วมอนุเคราะห์เกื้อกูล เช่น

ก. เบญจธรรม หรือเบญจกัลยาณธรรม – ธรรมอันดีงาม 5 อย่าง ได้แก่

1. เมตตา กรุณา
2. สัมมาอาชีวะ
3. กามสังวร
4. สัจจะ
5. สติ สัมปชัญญะ

ข. โลกपालธรรม (ธรรมคุ้มครองโลก) (กรรมกาศาสนา 2525 : 25 : 220 : 190) ได้แก่

1. หิริ คือ ความละอายบาป, ละอายใจต่อการทำชั่ว
2. โอตตัปปะ คือ ความกลัวเกรงต่อบาป เป็นต้น

จะเห็นว่าศีลต้องมีการฝึกกาย วาจา เพื่อเป็นพื้นฐานในการพัฒนาจิตใจ เช่น ต้องรู้จักควบคุมบังคับใจตัวเองให้ดีขึ้น การที่จะบังคับใจตัวเองได้ดีขึ้น ก็ฝึกด้วยการบังคับควบคุมตัวเองด้านร่างกายก่อน การที่จะควบคุมบังคับตัวเองในทางร่างกายได้นั้น ก็จะต้องทำการบังคับควบคุมจิตใจของตัวเองไปด้วยในตัว ศีลในขั้นนี้จึงเป็นการประพฤติปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ หรือข้อกำหนดที่บัญญัติขึ้นมา เพื่อจะฝึกฝนตนเองในการที่จะเจริญขึ้นคุณธรรมต่าง ๆ ในทางจิตใจยิ่ง ๆ ขึ้นไป โดยสัมพันธ์กับการพัฒนาข้อต่อไปที่เรียกว่าพัฒนาจิตใจ

3. การพัฒนาทางจิต (ภาวิตจิตโต) คือ การพัฒนาการทำงานของจิตให้จดจ่ออยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพียงสิ่งเดียว ได้แก่ การฝึกบำเพ็ญสมาธิ หรือสมถภาวนา หรือเจริญสมณะ กล่าว อีกนัยหนึ่งก็คือ ฝึกให้จิตสงบจากนิวรณ์ ด้านจิตหรือจิตใจนี้ก็มีความสำคัญในฐานะที่สามารถเป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อการพัฒนาด้านร่างกาย ด้านพฤติกรรม และปัญญาได้อย่างมาก โดยประโยชน์ที่ชัดเจน เพื่อให้มีสุขภาพและคุณภาพจิตที่ดี มีความสุขสงบอยู่ภายในตน

การพัฒนาทางจิต พระเทพเวที ได้กล่าวว่า การพัฒนาจิตใจ ก็คือ จิตภาวนา การพัฒนาทางจิตนี้เป็นเรื่องที่กว้างขวางมาก สามารถแบ่งออกเป็น 3 ด้าน ได้แก่

ด้านที่ 1 การพัฒนาคุณภาพจิต จิตของเราดี ควรเป็นจิตใจที่มีคุณภาพ เริ่มแต่มีคุณธรรมต่าง ๆ ที่ทำให้จิตใจประณีตดีงาม เช่น มีเมตตา กรุณา มีศรัทธา มีความกตัญญู กตเวที เป็นต้น

ด้านที่ 2 การพัฒนาสมรรถภาพจิตหรือสมรรถภาพของจิตใจ หมายถึงความสามารถของจิตใจ ซึ่งมีความเข้มแข็งที่จะเอาไปใช้งานได้ดี สมรรถภาพของจิตนี้เน้นที่ตัวสมาธิ คือจิตจะต้องมี

สมาธิจึงจะทำงานได้ผลดี นอกเหนือจากสมาธิแล้ว จะต้องมีสติ จะต้องมีวิริยะ คือความเพียรพยายาม ความกล้าสู้ เอาใจใส่ รับผิดชอบ ความเข้มแข็งของจิตใจ ความอดทน เป็นต้น อันนี้เป็นเรื่องของสมรรถภาพจิต

ด้านที่ 3 การพัฒนาสุขภาพจิต นอกจากมีคุณธรรมมีคุณภาพจิต และนอกจากมีสมรรถภาพจิตเข้มแข็งแล้ว ก็ต้องมีสุขภาพจิตด้วย คือ จิตใจนั้นมีความสุข เป็นจิตใจที่มีความเบิกบาน มีปีติ มีความอิ่มใจ มีปราโมทย์ มีความร่าเริงบันเทิงใจ เป็นต้น ลักษณะต่าง ๆ ของจิตใจที่มีความสุขนี้เป็นสิ่งสำคัญที่ย้ำมากในพระพุทธศาสนา เวลาพูดถึงการพัฒนาจิต เรามักจะนึกถึงแต่ในด้านสมรรถภาพจิต ดูเหมือนจะเน้นแต่นั้นมาก บางทีก็ขาดสุขภาพจิตไปเลย การขาดสุขภาพจิตเป็นปัญหาสำคัญของสังคมในยุคปัจจุบัน จึงจะต้องเน้นเรื่องสุขภาพจิตกันไว้ให้มากด้วย

นอกจากนี้ยังได้กล่าวต่อไปว่า ภาวะจิตที่มีคุณภาพและมีสมรรถภาพดีที่สุด จิตที่เป็นสมาธิ หรือมีคุณภาพดีมีสมรรถภาพสูงนั้น มีลักษณะที่สำคัญ ดังนี้

- ก. แข็งแรง มีพลังมาก ท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปในทิศทางเดียวย่อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลพร่ากระจายออกไป
- ข. ราบเรียบ สงบซึ่ง เหมือนสระหรือบึงน้ำใหญ่ ที่มีน้ำนิ่ง ไม่มีลมพัดต้อง ไม่มีสิ่งรบกวนให้กระเพื่อมไหว
- ค. ใส กระจ่าง มองเห็นอะไร ๆ ได้ชัด เหมือนน้ำสงบนิ่ง ไม่เป็นริ้วคลื่น และฝุ่นละอองที่มีกีดกตะกอนนอนก้นหมด
- ง. นุ่มนวล ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่วุ่น ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย

(พระธรรมปิฎก, 2541:830)

4. การพัฒนาทางปัญญา (ภาวิตปัญญา) คือ การพัฒนาความเข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นจากความไม่รู้และความยินดียินร้าย ที่ว่ารู้ตามเป็นจริงนั้น หมายถึง รู้คุณลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตนของตน หรือไม่เป็นไปตามปรารถนาของใครนั่นเอง นั่นคือ ขจัดอคติที่พิจารณาสิ่งทั้งหลายอย่างเอนเอียง (ดูขุฎี สิตลวรงค์, 2532:191) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ด้านปัญญาเป็นส่วนของการกำกับทิศทาง หรือเป็นปัจจัยหลักของการพัฒนาชีวิตด้าน

ต่าง ๆ ในทิศทางที่ถูกต้องเหมาะสม อีกทั้งเป็นมิติที่เป็นเป้าหมายที่ชัดเจนในตัว คือ เพื่อให้ชีวิตเกิดปัญหาหรือวิชาในการรู้สรรพสิ่งตามเป็นจริง

การพัฒนาปัญญามีหลายระดับ โดยทั่วไปจะนึกถึงเรื่องของการเรียนรู้วิชาการต่าง ๆ ก่อน หรือสิ่งที่พบเห็นประสบบ้างใดก็ตาม แล้วมีความเข้าใจในสิ่งนั้น รับรู้โดยความเข้าใจ เรียกว่าปัญญาอะไรก็ตามที่เราเข้าไปเกี่ยวข้อง จะต้องจัด ต้องทำ ก็ต้องรู้ต้องเข้าใจในสิ่งนั้นตลอดถึงการเรียนรู้วิชาการต่าง ๆ ก็ต้องมีความรู้ความเข้าใจในวิชาการเหล่านั้น รวมทั้งความรู้เหตุรู้ผลอะไรต่าง ๆ เหล่านี้เป็นเรื่องของการพัฒนาปัญญาในระดับหนึ่ง

การที่เราจะเกิดปัญญาในระดับต่าง ๆ ได้นั้น สิ่งที่เราจะต้องเกี่ยวข้องเบื้องต้น คือ ประสบบการณ์ที่เข้ามา เราจะรับรู้ประสบบการณ์อย่างไรจึงจะเกิดปัญญา ท่านว่าจะต้องรับรู้ประสบบการณ์นั้นตรงตามสภาพของมัน หรือรับรู้ตามความเป็นจริง ลักษณะที่ตรงข้ามกับการรับรู้ประสบบการณ์อย่างตรงตามสภาพ ก็คือ การรับรู้โดยประกอบด้วยความชอบและชัง คือสิ่งใดถูกใจก็ชอบใจ สิ่งใดไม่ถูกใจก็ไม่ชอบใจ เรียกว่าชอบกับชัง หรือยินดีกับยินร้าย พอยินดียินร้ายแล้วก็มองสิ่งเหล่านั้นบิดเบือนไป ถ้าสิ่งใดยินดีตัวเองชอบ ก็มองไปในทางที่ดี ให้สอดคล้องกับความชอบใจ ถ้าเป็นสิ่งที่ไม่ถูกใจแล้วก็มองไปอีกอย่างหนึ่งของสิ่งนั้นก็คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เพราะฉะนั้น ในทางปฏิบัติสิ่งที่สำคัญในตอนแรก ก็คือ ทำอย่างไรจะให้มีการรับรู้ที่ตรงตามสภาพที่มันเป็น โดยไม่เกิดการชอบชัง ยินดียินร้ายขึ้นมาบิดเบือนภาพของสิ่งที่ถูกรับรู้นั้น ถ้าปฏิบัติถูกต้องในตอนนั้นก็จะได้ความรู้ที่ถูกต้อง จากฐานของข้อมูลที่ได้รับเข้ามาอย่างถูกต้องนี้ การคิดการพิจารณาก็จะดำเนินไปอย่างถูกต้องได้

ต่อจากขั้นที่รับรู้เข้ามาแล้ว ก็คือ ขั้นของการคิดการวินิจฉัยหรือวางแผนต่าง ๆ ซึ่งก็จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องเช่นเดียวกัน เมื่อได้ข้อมูลที่ได้รับเข้ามาตรงตามสภาพโดยบริสุทธิ์แล้ว ก็ต้องมีการใช้ปัญญา คิดพิจารณา วินิจฉัย การคิดพิจารณาวินิจฉัยของคนนั้น ถ้าไม่ได้ฝึกอบรมปัญญาไว้ ปัญญาจะไม่เป็นอิสระ ปัญญาจะไม่บริสุทธิ์ ปัญญาที่ไม่เป็นอิสระ ไม่บริสุทธิ์นั้นเป็นอย่างไร ก็คือจะเป็นปัญหาที่ตกอยู่ในอำนาจครอบงำของอคติ คือ มีฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบใจ โทสะคติ ลำเอียงเพราะชัง เพราะไม่ชอบใจ โมหาคติลำเอียงเพราะหลง หรือภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว หรือไม่อย่างนั้นก็ถูกชักจูงด้วยโลภะ โทสะ โมหะ ถ้าตัวเองอยากได้ก็คิดวางแผน คิดวินิจฉัย ตามความโลภความอยากได้ของตัวเอง หรือตามความเห็นแก่ตัวคือจะให้ตัวได้ หรือจะเอาให้ได้ ถ้ามีโทสะเกิด

ความไม่ชอบ มีความเกลียดชังคิดทำลาย ก็คิดวางแผนไปอีกแบบหนึ่ง การคิดแบบนี้เรียกว่าเป็น ปัญหาที่ไม่เป็นอิสระ เพราะตกอยู่ใต้อำนาจครอบงำและถูกชักจูงโดย โจระ โทสะ โมหะ จึงต้องมีการฝึกฝนว่า ทำอย่างไรจะให้ความคิดการพิจารณาวิจักษ์สิ่งต่าง ๆ ตลอดจนการวางแผนทุกอย่าง ดำเนินไปด้วยปัญหาที่เป็นอิสระ

ปัญหาในขั้นต่อนั้น ก็คือ ความสามารถที่จะนำความรู้มาใช้จัดแจง จัดทำ ดำเนินการ ต่างๆ ให้สำเร็จผลตามที่ต้องการ ฉะนั้น จะต้องมีความรู้ในระดับของการเอามาใช้ คือ ใช้แก้ปัญหา ใช้จัดทำดำเนินการให้สำเร็จผลด้วย และยังมีปัญหาคำคัญอีกอย่างหนึ่งที่เชื่อมโยงในเรื่องนี้ คือ ความสามารถในการที่จะสืบค้นเหตุปัจจัย และแยกแยะวิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นตัวเชื่อมอำนวยในการที่จะแก้ปัญหา และทำกิจการให้สำเร็จผลได้

ปัญหาในขั้นสุดท้าย คือความรู้เท่าทันโลกและชีวิตตามเป็นจริง ซึ่งจะส่งผลย้อนกลับมาช่วยจิตใจทำให้จิตใจเป็นอิสระ คนที่ยังไม่มีปัญญา ไม่รู้จักโลกและชีวิตตามเป็นจริง ก็หลงวิ่งไปตามอำนาจชักจูงของสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏแก่ตนซึ่งเข้ามากระทบจากโลกภายนอก ด้วยความยินดี ยินร้ายต่าง ๆ ดังที่กล่าวมานี้ แล้วก็เกิดทุกข์กับปัญหาต่าง ๆ มีความยึดติดในสิ่งต่าง ๆ อย่างน้อยก็คอยสร้างตัวตนขึ้นมารับการกระทบกระเทือนจากอารมณ์ และความคิดปรุงแต่งต่าง ๆ ก่อปัญหาแก่ตนเอง ไม่สามารถจัดการดำเนินการสิ่งเหล่านั้นด้วยปัญญาที่แท้จริง เพราะจะเอาแต่ความปรารถนาของตัวเองเป็นหลัก หรือเป็นตัวกำหนดคือจะให้สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามความอยาก ความปรารถนาของตน เอาความอยากของตนเป็นตัวกำหนด ให้สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามความต้องการ แต่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ไม่ได้เป็นไปตามความอยากความปรารถนาของเรา เมื่อเราจะให้มันเป็นไปทางหนึ่งตามความอยากของเรา แต่มันกลับเป็นไปเสียอีกทางหนึ่งตามเหตุปัจจัยของมัน ใจที่อยากของเราก็ถูกขัดถูกฝืน เกิดความขัดแย้ง ตัวเราก็เกิดความบีบคั้น เกิดปัญหา เป็นทุกข์ แต่พอมีปัญญา รู้เข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง ก็จะไปถึงขั้นสุดท้าย คือเป็นปัญญาที่ทำให้จิตใจเป็นอิสระออกมาจากสิ่งต่าง ๆ ในภายนอกได้ คือไม่ยึดติดถือมั่นในโลก หมายความว่าสิ่งอะไรเข้ามา เราก็รับรู้ตามเป็นจริง ปฏิบัติต่อมันตามเหตุผล ด้วยความรู้เท่าทันต่อเหตุปัจจัย แต่ไม่มีความยึดติดถือมั่นที่จะมาบีบคั้นตัวเอง เรียกว่าไม่ทำให้เกิดความทุกข์ โยงมาแต่ขั้นต้นทีเดียว คือถ้าคนมีปัญญาถึงขั้นทำให้จิตใจเป็นอิสระการรับรู้ต่าง ๆ กับวิสุทธิไปด้วย การรับรู้สิ่งที่เข้ามา ก็จะตรงตามสภาพที่เป็นจริง(พระเทพเวที, 2533:18)

ทั้งหมดนี้เป็นปัญญาในระดับต่าง ๆ ซึ่งจะเห็นว่าในทางพระพุทธศาสนาต้องมีการพัฒนาปัญญานี้หลายขั้นหลายตอน จนกว่าจะบรรลุจุดหมายสุดท้ายคือมีปัญญาที่รู้เท่าทันโลกและชีวิต ซึ่งส่งผลให้จิตใจเป็นอิสระ จุดนี้สำคัญ คือเราจะเห็นความเชื่อมโยงระหว่างหลักการพัฒนานี้ว่า เมื่อปัญญาเจริญอย่างถูกต้องก็จะส่งผลแก่จิตใจ ทำให้จิตใจดีงาม มีความสุข เป็นอิสระและเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของชีวิตด้วย

ความมุ่งหมายที่แบ่งเป็นระดับภาวะโดยรวมของชีวิต

การแบ่งความมุ่งหมายอีกลักษณะที่เป็นระดับของภาวะโดยรวมของชีวิต ซึ่งแบ่งโดยกว้างที่สุดได้ 2 ระดับ คือ ความมุ่งหมายระดับโลกียะ กับระดับโลกุตตระ(พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 : 34 : 706 :248) กล่าวคือ

1. ความมุ่งหมายระดับโลกียะ เป็นความมุ่งหมายที่เกี่ยวข้องกับความเป็นไปของชีวิต หรือชั้น 5 ที่ยังมีอาสวะอยู่ คือเป็นความมุ่งหวังระดับปุถุชน หรืออาจเทียบในประโยชน์ 3 ก็เป็นความมุ่งหมายเพียงประโยชน์ 2 ส่วน ที่เป็นประโยชน์ปัจจุบัน กับประโยชน์ในภายหน้าเท่านั้น (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 : 23 : 144 : 225) ความคิดในส่วนนี้ถือเป็นระดับสมมติสัง หรือส่วนที่มีความสัมพันธ์กับสังคมมนุษย์โดยตรง คำว่าต่อสังคมมนุษย์ในที่นี้หมายถึงต่อกลุ่มมนุษย์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกัน ด้วยเหตุสำคัญบางประการที่เป็นการเพียงพอที่ทำให้กลุ่มดำรงอยู่ได้และมีความเกี่ยวเนื่องอื่นเพิ่มมากขึ้น ความคิดในส่วนนี้มีความสัมพันธ์กับสังคมในฐานะเป็นหลักเกณฑ์ของมนุษย์ในการอยู่ร่วมกันเพื่อความสมบูรณ์ทางสังคม จุดหมายแห่งสังคมในระดับนี้คือการหลุดพ้นจากความทุกข์ในระดับต้น กล่าวคือ มีความมุ่งหมายที่ทำให้สมาชิกไม่เบียดเบียนกันและสามารถสร้างอรรถประโยชน์สุขได้ ในการเสนอแนวความคิดในระดับนี้ พุทธศาสนาจะยอมรับความเป็นไปต่าง ๆ ทางสังคม เช่น ค่าการสมมติต่าง ๆ ในสังคมการเป็นเจ้าของ เป็นต้น แนวความคิดส่วนนี้จะประกอบด้วยความคิดพื้นฐานเกี่ยวกับสังคม และความคิดเรื่องคุณธรรมเพื่อสังคม(พระมหาอุทัย ศรสวัสดิ์, 2533 : 4)

2. ความมุ่งหมายระดับโลกุตตระ เป็นความมุ่งหมายที่เกี่ยวกับ มรรค 4 ผล 4 และ นิพพาน ซึ่งเทียบได้กับประโยชน์สูงสุด ในประโยชน์ 3 ที่มี และเป็นส่วนมุ่งหมายระดับอริยะ ซึ่งถือเป็นความคิดระดับปรมาตถสังหรือเป็นการจำแนกและแสดงความจริงโดยไม่สนใจต่ค่าการสมมติ

ในวิสัยสังคมมนุษย์ ความคิดในระดับนี้มุ่งที่ความมุ่งหมาย คือการหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งหมด และถือเป็นจุดหมายสูงสุดของมนุษย์ ทั้งนี้เพราะจุดหมายที่มนุษย์ได้รับความคิดระดับต้นนั้นยังไม่ใช่จุดหมายที่แท้จริงของมนุษย์ แนวความคิดส่วนนี้ยังคงมีความสัมพันธ์กับความคิดในระดับต้น โดยผลที่ออกมาย่อมก่อให้เกิดเป็นความคิดเชิงคุณธรรมในระดับสูง คุณธรรมที่เป็นในระดับนี้จะเป็น “หน้าที่” มากกว่าการเลือกจะสร้างคุณธรรม ความคิดส่วนนี้คือ แนวความคิดของพุทธทาสภิกขุที่ปรากฏในข้อความว่า “ปรมาตมธรรมไม่กลับมา โลกาวินาศ”

แนวนโยบายหรือหลักสูตรทางพุทธศาสนา

แนวนโยบายหรือหลักสูตรทางพุทธศาสนา แบ่งตามลักษณะหลักใหญ่ของการศึกษาและการพัฒนา ประกอบด้วย อริยสัจ 4 ไตรสิกขา มรรคมีองค์ 8 และชั้น 5 ซึ่งสรุปสาระพอสังเขปดังนี้

อริยสัจ 4

อริยสัจ 4 หรือความจริงอันประเสริฐที่ทำให้ผู้เข้าถึงเป็นอริยะ ประกอบด้วยความรู้ ในทุกข สมุทัย นิโรธและมรรค อริยสัจ 4 ถือเป็นธรรมที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนา เป็นหัวใจคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งปรากฏว่าได้มีผู้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับอริยสัจ 4 ไว้หลายท่าน ในแง่มุมต่าง ๆ ตามความในพระพุทธศาสนา อันมีความละเอียดลึกซึ้งมากน้อยต่างกัน ซึ่งมีสาระโดยสรุป คือ (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 :4:14-16:16-18,10:249-299:226-31,12:145-149:82-6,14:699-704:337-40,19:1665-1670:419-20)

1. ทุกข์ หรือ ทุกขอริยสัจ หมายถึงสภาพที่ทนได้ยาก ซึ่งเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ในภาวะทุกข์ หรือปัญหาที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง กล่าวคือ รู้ว่าเมื่อชีวิตเกิดมาและมีความเสื่อมแก่และตายไปนั้นเป็นขบวนการของทุกข์ ซึ่งมีทั้งทุกข์ที่เป็นความเศร้าโศก คร่ำครวญรำพัน ทุกข์กาย ทุกข์ใจ และความคับแค้นต่าง ๆ แม้กระทั่งความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ หรือพลัดพรากจากสิ่งที่รักก็เป็นทุกข์ จนกระทั่งปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้ก็เป็นทุกข์ ซึ่งมีพุทธพจน์สรุปโดยย่อว่า อุปาทานชั้น 5 หรือ การยึดมั่นถือมั่นในชั้น 5 หรือชีวิตนั้นเป็นทุกข์

ทุกขนั้นเป็นปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ เป็นเรื่องบีบคั้นชีวิตจิตใจมีอยู่ทั่วไปกับสัตว์มนุษย์ทุกคน เกิดขึ้นแก่ใครเมื่อใดก็เป็นจุดสนใจ เป็นของเด่นชัดแก่ผู้นั้นเมื่อนั้น อันที่จริงชีวิตมีปัญหาและเป็นปัญหากันอยู่ตลอดมาเป็นธรรมดา

2. สมุทัย หรือ ทุกขสมุทัยอริยสัจ คือ มูลเหตุของทุกข์ ซึ่งเป็นสิ่งที่ควรละ ควรป้องกันไม่ให้ มีไม่ให้เกิด ซึ่งก็คือ ตัณหา หรือความทะยานอยาก ด้วยอำนาจความพอใจ ความเพลิดเพลินในสิ่งต่าง ๆ อันได้แก่ ตัณหา 3 คือ

2.1 กามตัณหา หรือความทะยานอยากในรูป เสียงกลิ่น รส และสัมผัสผัสกาย

2.2 ภวตัณหา หรือความอยากเป็นนั่นเป็นนี่

2.3 วิภวตัณหา หรือความอยากไม่เป็น อยากไม่อยู่ในภาวะใดภาวะหนึ่งหรืออยากพรวดพ้นไปเสีย เป็นต้น

สมุทัย เหตุแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา การดับทุกข์นั้นทำได้โดยการกำจัดสาเหตุของมัน ดังนั้นเมื่อกำหนดจับได้แล้วว่า ทุกข์หรือปัญหาของตนคืออะไร เป็นอย่างไร อยู่ที่ไหน แล้วก็สืบสาวหาสาเหตุต่อไป เพื่อจะได้ทำกิจแห่งปหานะ คือ ละหรือกำจัดเสีย

3. นิโรธ หรือ ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความดับทุกข์หรือภาวะปลอดทุกข์ เพราะไม่มีทุกข์ที่จะเกิดขึ้นได้ อันเป็นภาวะที่ควรทำให้แจ้ง เป็นภาวะที่ไม่มีมีตัณหาเหลืออยู่เลย ซึ่งหมายถึงพระนิพพาน หรืออีกนัยหนึ่ง ความดับทุกข์ หรือภาวะหมดปัญหา ทุกข์ที่บีบคั้นนั้นดับได้ ปัญหาที่กอดคั้นนั้นแก้ไขได้ ทางออกที่น่าพึงพอใจมีอยู่เพราะสาเหตุแห่งปัญหาหรือความทุกข์นั้นเป็นสิ่งที่กำจัดหรือทำให้หมดสิ้นไปได้

4. มรรค หรือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นหนทางแห่งความดับทุกข์ หรือวิธีปฏิบัติ เพื่อกำจัดสาเหตุแห่งปัญหา เมื่อรับรู้ปัญหาทั้งสาเหตุและปัญหา ทั้งจุดหมายที่เป็นภาวะหมดสิ้นปัญหา รู้ทุกอย่างครบถ้วนแล้วก็พร้อมและเป็นอันถึงเวลาที่จะต้องลงมือปฏิบัติ (พระธรรมปิฎก 2541:910)

หนทางแห่งความดับทุกข์ คือ อริยมรรคมีองค์ 8 หรือ องค์ทั้งแปดของทางอันประเสริฐ ประกอบด้วย (พระเทพเวที, 2533 : 251)

- 1) เห็นชอบ หรือ สัมมาทิฏฐิ ได้แก่ ความรู้ในอริยสัจ 4 เห็นไตรลักษณ์ เห็นปฏิจลสมุปบาท รู้กุศล อกุศล รู้กุศลมูล อกุศลมูล
- 2) ดำริชอบ หรือสัมมาสังกัปปะ ได้แก่ ดำริออกจากกาม ดำริในความไม่พยายบาท ดำริในอันไม่เบียดเบียน
- 3) เจรจาชอบ หรือ สัมมาวาจา ได้แก่ วจีสุจจริต 4 คือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ

- 4) กระทำชอบ หรือสัมมากัมมันตะ ได้แก่ กายสุจริต 3 เว้นจากฆ่าสัตว์ เว้นจากลักทรัพย์ และเว้นจากประพฤตินอกในกาม
- 5) เลี้ยงชีพชอบ หรือ สัมมาอาชีวะ ได้แก่ การเว้นมิจอาชีพ คือ ไม่ประกอบอาชีพในทางทุจริต เช่น การหลอกลวง เป็นต้น แต่ประกอบสัมมาชีพ
- 6) พยายามชอบ หรือ สัมมาวายามะ ได้แก่ สัมมัปปธาน 4 คือ เพียร หรือ พยายามระงับบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรเจริญ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด และเพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วมิให้เสื่อมไปแต่ให้เพิ่มพูนขึ้น
- 7) ระวังชอบ หรือ สัมมาสติ ได้แก่ สติปัฏฐาน 4 คือ มีสติกำหนดรู้สิ่งทั้งหลายเท่าทันตามเป็นจริง มี 4 อย่าง มีสติในกาย ในเวทนา ในจิต และในธรรม
- 8) ตั้งจิตมั่นชอบ หรือ สัมมาสมาธิ ได้แก่ ฌาน 4 คือ มีสมาธิแน่วแน่ไปตามลำดับ อันมีผลต่อความตั้งมั่นและความสงบของจิตในแต่ละขั้นแต่ละฌานที่ต่างกัน

มรรคมีองค์ 8 หรือทางสายกลางที่เป็นทางเดียวที่มีองค์ 8 โดยองค์ทั้ง 8 จะเป็นธรรมที่เกื้อหนุนกันตลอดอย่างใกล้ชิดเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันไม่มีความขัดหรือแย้งกันและกัน เป็นไปอย่างลักษณะแห่ง “ธรรมสามัคคี” (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 :29:221:123) ที่จะนำไปสู่อิสรภาพที่แท้จริงได้ อย่างไรก็ตามก่อนมาถึงขั้นสุดท้าย ในองค์มรรคของอริยสัจนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงกำหนดให้รู้ทุกข์เป็นขั้นแรก ให้พยายามละสมุทัยในขั้นที่สอง และให้มีศรัทธามีฉันทะที่จะทำนโรธให้แจ้งก่อนที่จะเรียนรู้และเจริญในมรรค ลำดับขั้นต่าง ๆ มีการวางอย่างมีระบบ และมีเหตุผลซึ่งพระธรรมปิฎก (2541:905) ได้อ้างถึงคัมภีร์วิสุทธิมรรค สัมโมหวิโนทนี และสัทธัมมปกาสินี ว่าได้ชี้แจงเหตุผลไว้อย่างน่าฟัง โดยสรุป คือ

1. ทุกข์ คือ ปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ เป็นเรื่องบีบคั้นชีวิตจิตใจที่มีอยู่ทั่วไปแก่ทุกชีวิตโดยเฉพาะมนุษย์ ทุกข์จึงเป็นจุดสนใจที่เด่นชัดซึ่งความสนใจได้ เหมาะที่จะเป็นจุดเริ่มต้นตั้งดูมาพิจารณาในทางการสอนเป็นการสอนที่เริ่มจากปัญหา เริ่มจากสิ่งที่เห็น ๆ กันอยู่เห็นกันได้ง่าย และพระพุทธเจ้าทรงโยงถึงหน้าที่ของเราต่อทุกข์เพียงการกำหนดรู้ซึ่ง ๆ หน้าให้ชัดเจน (มิใช่ลักษณะแบกทุกข์ไว้ให้ทุกข์เพิ่มขึ้นอีก) ตามความเป็นจริงของภาวะนั้น โดยไม่หลบเลี่ยงปัญหานั้นด้วย

เพราะคนส่วนใหญ่มักจะมีลักษณะถ้าไม่หนีหลบเสียงทุกข์ที่เกิดก็จะชอบแบกหรือจมอยู่กับกองทุกข์นั้น ๆ

2. สมุทัย เป็นเหตุแห่งทุกข์เป็นสาเหตุของปัญหา เป็นกระบวนการอันใกล้เคียงหรือต่อเนื่องกันกับตัวทุกข์ ตามที่ถูก ที่จริงเราต้องละปลดหรือแก้ที่เหตุ ตัวผล คือ ทุกข์จึงจะหมด ตามหลักแล้วตัวเหตุของทุกข์ของชีวิต คือ อวิชชา หรือความไม่รู้ตามเป็นจริงกับต้นเหตุหรือความทะยานอยาก ดังนั้นตัวทุกข์กับสมุทัยจึงต้องเรียนรู้ และกระทำอย่างใกล้ชิดต่อเนื่องกัน และให้ถูกต้องตามที่เป็นจริงตรงจุด ประสิทธิภาพประสิทธิผลจึงจะเกิด

3. นิโรธ หรือความดับทุกข์ พระพุทธเจ้าจัดลำดับเป็นขั้นที่ 3 ด้วยเล็งถึงความเหมาะสมแห่งกลวิธีสอน ที่ชอบสนใจและให้กำลังใจในระหว่างการสอนทั้งช่วยให้เข้าใจหรือเห็นทิศทางได้ง่าย และเกิดผลดีทางจิตใจด้วย กล่าวคือ สองขั้นแรกเป็นการพิจารณาถึงเรื่องร้ายไม่น่าพึงใจนัก จึงค้นด้วยเรื่องขโลมใจให้เกิดความเบาใจ และมีความหวังขึ้นว่า เมื่อรู้เข้าใจและกระทำสองขั้นแรกได้ก็จะสำเร็จเป้าหมายอันน่ายินดี ที่มีโอกาสสัมผัสดได้ด้วยตนเอง

4. มรรค เป็นทางดับทุกข์ หรือเป็นวิธีการเพื่อกำจัดสาเหตุแห่งปัญหาได้ เหตุผลที่น่าไว้หลังนิโรธในทางกลวิธีสอนนั้น เพื่อให้เห็นความมุ่งหมายก่อให้เกิดศรัทธาในสิ่งที่จะได้รับก่อนความกระตือรือร้นและกำลังใจย่อมมีต่อการที่จะลงมือทำการปฏิบัติในหนทาง ซึ่งต้องใช้เรี่ยวแรงกำลังใจและความพยายามไม่น้อย ถ้าไม่มีกำลังใจยอมยากที่จะฝึกฝนปฏิบัติได้ และในสภาวะเป็นจริงถ้าไม่รู้เป้าหมายก่อน การกำหนดทิศทางเดินที่ถูก ย่อมเป็นไปได้ยาก แต่ถ้ารู้เป้าหมายนั้นมีจริง สัมผัสได้ และเป็นสิ่งดีสูงสุด จันทะความใส่ใจและความพยายามที่จะมุ่งมั่นก้าวสู่การปฏิบัติในมรรคย่อมมีมาก

ไตรสิกขา

กระบวนการเรียนรู้และปฏิบัติในอริยสัจ 4 ดังที่กล่าวแล้ว เป็นไปเพื่อให้ชีวิตโดยเฉพาะอย่างยิ่งชีวิตมนุษย์ที่เป็นไปอยู่นี้มีภาวะปลอดจากทุกข์ โดยจะต้องเจริญในมรรคมืองค์ 8 ซึ่งถือได้ว่าเป็นจุดรวมจุดเน้นของการเรียนรู้และการปฏิบัติทั้งหมดที่จะนำไปสู่การบรรลุหรือแจ้งในนิโรธ ซึ่งเป็นจุดหมายปลายทาง ทั้งนี้มรรคมืองค์ 8 นั้น สามารถสรุปลงเป็น ไตรสิกขา หรือการศึกษาสามประการ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า ศีล สมาธิ และปัญญา (พระธรรมปิฎก 2541 : 601-604) กล่าวคือ

1. อธิศีลสิกขา ประกอบด้วย สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะในมรรค ซึ่งรวมเป็นการฝึกอบรมด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้มีสุจริตทางกาย วาจาและอาชีวะ เพื่อเป็นพื้นฐานที่ดีที่จะพัฒนาจิตและปัญญา
2. อธิจิตตสิกขา ประกอบด้วย สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ซึ่งเป็นการฝึกอบรมทางจิตใจ การปลุกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถในด้าน สมาธิเพื่อเสริมประสิทธิภาพทางปัญญา
3. อธิปัญญาสิกขา ประกอบด้วย สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เป็นการฝึกอบรมทางปัญญาอย่างสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ คือ รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ทำให้วางท่าทีและปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสม

การพัฒนาไตรสิกขา หรือการเจริญในมรรคมีองค์ 8 นอกจากการมีจุดหมายปลายทางที่เป็นภาวะนิโรธนั้น ในสถานะที่เป็นไปได้ยังสามารถกล่าวได้ว่ามีความเป็นมรรคา หรือหนทางสู่การสำเร็จผลจุดหมายชั้นต่าง ๆ ของชีวิตที่ควรเป็นไปได้ด้วย โดยสามารถแบ่งจุดหมายหรือประโยชน์ที่จะได้รับออกเป็น 3 ชั้น (สมเด็จพระญาณสังวร, 2535 :172-786, พระธรรมปิฎก, 2541 :594-5) คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ และปรมัตถะ ซึ่งได้กล่าวแล้วข้างต้นอย่างละเอียด

ชั้น 5

ชั้น 5 หรือเบญจชั้น โดยความหมาย คือ กองแห่งรูปธรรม และนามธรรม 5 อย่าง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งทั้ง 5 องค์ประกอบมารวมกัน เรียกว่า ชีวิต หรือชีวิต สามารถแยกออกได้เป็น 5 ชั้น โดยที่แต่ละชั้นมีลักษณะโดยสังเขป คือ (พระธรรมปิฎก, 2541 : 16-20)

1. รูป (Corporeality) คือ ส่วนที่เป็นร่างกาย ซึ่งจะหมายรวมทั้งพฤติกรรมที่แสดงออก 2 ทาง คือ ทางกาย กับ วาจา และคุณสมบัติต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับร่างกายซึ่งรวมเรียกว่า รูปชั้น หรือองค์ประกอบฝ่ายรูปธรรม ส่วนอีก 4 ชั้น เป็นฝ่ายนามธรรม และการอธิบายโดยละเอียดสามารถแจ้งรูปที่เป็นจริงโดยอาการหรือปรมาณลักษณะ ได้ 28 ลักษณะ คือ ลักษณะที่เป็นมหาภูตรูป 4 หรือ ลักษณะที่เรียกว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม ที่แสดงออกในรูปของอ่อนหรือแข็ง เหนียวหรือเกาะ กุ่ม ร้อนหรือเย็น และไหวหรือตั้ง ตามลำดับ มหาภูตรูป 4 นี้ ต่างอาศัยกันเกิดขึ้นและแยกกันไม่ได้ ส่วนรูปอีก 24 ลักษณะ เรียกว่า อุปาทายรูป เป็นรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด และสำหรับรูปหรืออาจเรียกว่า วัตถุใด ๆ ที่เล็กที่สุดที่แยกอีกไม่ได้ ณ ขณะหนึ่งขณะใด จะมีลักษณะรูปที่เกิดดับพร้อมกัน

อยู่ 3 ลักษณะ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ดังกล่าว กับอุปาทายรูปอีก 4 คือ สี กลิ่น รส และความเป็นอาหาร ลักษณะรูปทั้ง 8 นี้เรียกว่า อวินิพโกครูป 8 แต่สำหรับรูปทั่วไปทั้งจากสิ่งไม่มีชีวิต และที่เป็นรูปของสิ่งมีชีวิตจะมีลักษณะรูปพื้นฐานร่วมกันอยู่ 13 ลักษณะรูป คือ อวินิพโกครูป 8 ลักษณะรูป 4 คือ รูปที่เริ่มเกิดขึ้น รูปลักษณะสืบต่อมา รูปเสื่อมลง และรูปที่ดับหรือแปรปรวนไป และอีกหนึ่งรูป คือ ปริจเฉทรูป (สภาวะช่องว่าง) รวมเป็นรูป 13 ลักษณะพื้นฐานของรูปทั่วไป ส่วนรูปที่เพิ่มจากรูป 13 จะเป็นรูปที่มีใจครอง หรือรูปของสิ่งมีชีวิต เช่น ปสาทรูป 5 หรือ ประสาทรับรู้ทั้ง 5 เป็นต้น (พระราชวิสุทธิกวี 2533 : 13-15) และรูปดังกล่าวที่เกิดขึ้นและเป็นไปได้ มีคำอธิบายว่าเพราะมีเหตุปัจจัยมาเกี่ยวข้องที่เรียกเฉพาะไว้ว่า “สมมุตฐาน” สมมุตฐานของรูป มี 4 อย่าง คือ กรรม จิต อุด (อุณหภูมิต) และอาหาร

2. เวทนา (Sensation) คือ ความรู้สึกที่เกิดจากผัสสะทางทวาร 5 และทางใจหรือความรู้สึกที่มีต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ ซึ่งพุทธศาสนาเรียกสิ่งที่ถูกรู้ว่า อารมณ (Object) โดยเวทนาที่เกิดขึ้นแบ่งได้ 3 ลักษณะ คือ ความรู้สึกสุข ทุกข์ และเฉย ๆ หรืออาจแบ่งโดยละเอียดขึ้นเป็น 5 ลักษณะ คือ

- 1) ความรู้สึกสุขสบายทางกาย (สุข)
- 2) ความสุขสบายใจ (โสมนัส)
- 3) ความทุกข์ความเจ็บปวดทางกาย (ทุกข์)
- 4) ความทุกข์ใจเสียใจ (โทมนัส) และ
- 5) ความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขา)

ทั้งนี้เวทนาที่เกิดขึ้นดังกล่าว กับความชอบ หรือไม่ชอบนั้นท่านพระธรรมปิฎก (2541 : 19) ตั้งข้อสังเกตว่า ไม่ใช่องค์ธรรมเดียวกัน คือ เป็นคนละอย่างกัน โดยความชอบหรือไม่ชอบ จะเป็นการคิดปรุงแต่ง(สังขาร) คือ เป็นลักษณะมีเจตจำนง หรือกระทำต่อสิ่งรับรู้แล้ว ส่วนเวทนาเป็นเพียงผลรับรู้เบื้องต้นต่ออารมณ์เท่านั้น เวทนาในทางอภิธรรม (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2519 : 49) อธิบายว่า เป็นเจตสิก (ธรรมที่เกิดประกอบกับจิต) ชนิดหนึ่งที่เกิดกับจิตทุกดวง ดังนั้นเมื่อจิต(สิ่งรู้ อารมณ) รับรู้ อารมณใดก็จะมีเวทนาเกิดควบคู่ไปด้วยตลอด สุดแต่จะเป็นเวทนาอะไรเท่านั้น

สำหรับภาพรวมของสุขเวทนาหรือความสุขที่เกิดขึ้นนั้น ในตามหลักการแล้วยังสามารถจำแนกในลักษณะของระดับที่เกิด ได้จากระดับหยาบจนถึงระดับละเอียด และสมบูรณ์ กล่าวคือ ในระดับแรกจะเป็นความสุขที่มนุษย์โดยส่วนใหญ่ไขว่คว้ากันและอยู่ในวิสัยที่จะได้รับกันได้ แต่โดยหลักการถือว่าเป็นความสุขในระดับหยาบและเจือทุกข์ไว้มากทั้งในลักษณะของความร้อนลุ่มด้นรน ขณะแสวงหา และในลักษณะที่เป็นความสุขที่ฉาบฉวยเปลี่ยนแปลงได้ง่าย ความสุขในระดับต่อมา เป็นฉานสุขที่ได้จากสมาธิ(พระธรรมปิฎก, 2541 : 565) เป็นความสุขที่ละเอียดประณีตขึ้น แต่ก็ยัง

มีโอกาสเปลี่ยนแปลงได้ตามเหตุปัจจัยอยู่ ส่วนความสุขที่อยู่ในขั้นสมบุรณ์ คือนิพพานสุข (วิทย์ วิศทเวทย์ 2538 : 48-52) ซึ่งเป็นภาวะสุดยอด ไม่มีลักษณะของความเปลี่ยนแปลง หรือแปรปรวน และเป็นความสุขสูงสุดในพระพุทธศาสนา

3. สัญญา (Perception) ซึ่งเป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวงเช่นเดียวกับ เวทนา โดยที่ สัญญาตามลักษณะ หมายถึง การหมายรู้ หรือกำหนดรู้ในลักษณะหรืออาการของอารมณ์ที่ถูกรู้ นั้น ๆ ลักษณะของสัญญาอาจอธิบายทำนองที่ว่าเมื่อพบเจอสิ่งใดและจำสิ่งนั้นได้ว่าเป็นอะไร หรือ คืออะไร เป็นต้น โดยที่การเกิดสัญญานั้น มีองค์ประกอบที่สำคัญ คือ การมีผัสสะกับสิ่งถูกรู้แล้ว โยง หรือเทียบเคียงกับประสบการณ์ หรือความรู้เดิม แล้วจึงกำหนดรู้สิ่งที่กำลังเผชิญอยู่ ด้วย ลักษณะนี้สัญญาจึงเกี่ยวข้องกับการจำ แต่ไม่ใช่ตัวจำ เช่นเดียวกับสติหรือการระลึกู ซึ่งก็คือระลึกู จากสิ่งที่จำได้ นอกจากนี้พระธรรมปิฎก (2541 : 17) ยังได้สรุปลักษณะของสัญญาไว้อีกส่วนหนึ่ง ว่า คือ “กระบวนการเรียกเก็บ รวบรวมและสังสมข้อมูลของการเรียนรู้ และวัตถุประสงค์สำหรับความคิด” (การเก็บจำ) และสัญญาเองถือว่ามีความสำคัญและก่อประโยชน์แก่การดำเนินชีวิตของมนุษย์มาก แต่ก็อาจมีโทษได้ถ้ายึดติดตามสัญญาถ่ายเดียว ทำให้ไม่เห็นตัวสภาวะที่แท้หรือความจริงแท้ที่มีอยู่ คือ การเกิดในลักษณะของ “สัญญาวิปลาส” (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง, 2525 :21: 49:51) สำหรับลักษณะการเกิดของสัญญาก็จะมีทั้งการเกิดกำหนดรู้อย่างสามัญและอย่างซับซ้อนที่เจอด้วยกิเลสก็เป็นไปได้ (ปัจจุสัญญา)

4. สังขาร (Mental Formations หรือ Volitional Activities) หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่ง จิตโดยมีเจตนาเป็นองค์ประกอบสำคัญทำให้เกิดภาวะปรุงแต่ง ซึ่งอาจเป็นภาวะดีหรือเป็นกุศล ชั่ว เป็นอกุศล หรือภาวะกลาง ๆ (อัพยากฤต) ในรูปของการคิด การพูด การกระทำ ซึ่งทั้ง 3 นี้ ถือว่าเป็นการกระทำกรรมแล้วทางใจ ทางวาจา หรือทางกาย อย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้งสามอย่างเกิดขึ้น และลักษณะสังขารหรือเครื่องปรุงของกรรมนี้ จะเป็นการสืบต่อวัฏฏะของชีวิตให้หมุนวนต่อ ๆ ไป ในรูปของการมีกิเลส กรรม วิบาก สำหรับองค์ประกอบของกองสังขาร หรือการปรุงแต่งที่ทำให้เกิด ลักษณะดี ชั่ว หรือกลาง ๆ นี้ ทางอภิธรรมอธิบายในรูปของการประกอบกันของเจตสิก ซึ่งเป็นองค์ ประกอบของจิตที่เกิดร่วมกับจิตและพร้อมกันกับจิต มีที่ที่เกิดเช่นเดียวกับจิต เสมอกับจิต และดับพร้อมกันกับจิต (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2519 : 48)เจตสิกนี้แบ่งประเภทได้ 52 ประเภท (ระวี ภาวิไล, 2536:59-75) โดยอาจแบ่งเป็นกลุ่ม ๆ ได้คือ กลุ่มเจตสิกที่เป็นกุศลหรือดีงาม (โสภณ เจตสิก) มี 25 ดวง เป็นอกุศล 14 ดวง และกลาง ๆ (อัญญสมานาเจตสิก) 13 ดวง ที่เกิดกับจิตกุศล หรืออกุศลก็ได้ ใน 13 ดวง จะมีอยู่ 7 ดวง ที่เกิดร่วมกับจิตทุกดวง คือ เวทนา และสัญญา หรือขั้นนี้

ทั้งสองข้างต้น ที่เหลืออีก 5 ดวง คือ ผัสสะ เอกัคคตา(สมาธิ) ชีวิตินทรีย์ มนสิการ และเจตนา เจตสิกที่เป็นองค์ประกอบนำในสังขารชั้นนี้

สังขารชั้นนี้ หรือกองสังขารที่มีเจตนาเจตสิกเป็นตัวนำนี้ โดยสรุปก็คือ การประกอบกันของ เจตสิกประเภทต่าง ๆ ในจิตทำให้จิตมีลักษณะ ดีบ้าง ชั่วบ้าง หรือกลาง ๆ ตามแต่จะประกอบหรือ ประชุมด้วยเจตสิกประเภทไหน โดยมีการอธิบายอย่างมีกฎเกณฑ์ในทางอภิธรรมตามหมวดของ จิตินิยาม โดยสามารถวิเคราะห์ลักษณะการประกอบกันของเจตสิกต่าง ๆ ในจิตแต่ละประเภทที่มี ได้ (ระวี ภาวิไล, 2528 : 64-76)

5. วิญญาณ (Consciousness) คือ ความรู้อารมณ์ ทางประสาททั้งห้า และทางใจ หรือ ความรู้แจ้งใน รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัสต้องกาย และธรรมารมณ์ โดยวิญญาณถือว่าเป็นฐาน เป็นตัวยื่นของการรู้ในสิ่งถูกรู้ทั้งหลาย หรืออารมณ์ 6 ประเภทดังกล่าว ในทางอภิธรรมอธิบาย ลักษณะวิญญาณโดยใช้คำว่า จิต โดยให้ความหมายว่าเป็นสภาวะรู้ซึ่งอารมณ์ หรือรู้ซึ่งอารมณ์ เป็นลักษณะ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2519:30) และการรู้อารมณ์ของจิตหรือวิญญาณ เกิด ได้ทั้งในระดับต้นของการรู้ และระดับรู้ตาม (พระธรรมปิฎก, 2541:18) เช่น ภาพดวงจันทร์เต็มดวง กระทบประสาทตาเกิดการเห็นขึ้น ซึ่งการเห็นนี้คือ มีวิญญาณเกิดรู้ภาพขึ้น (วิญญาณทางทวาร ทั้ง 6 โดยหลักการจะเกิดเมื่อมีอารมณ์กระทบทวารนั้น ๆ แล้ววิญญาณหรือจิตจึงเกิดรับรู้ขึ้น มิใช่มีจิตหรือวิญญาณเผลออยู่ก่อน) และสัญญาก็นิยามรู้ว่า คือ ดวงจันทร์เต็มดวง เวทนาทางใจอาจ เกิดขึ้นว่าสบายตา(สุข) สังขารปรุงแต่งว่าสวยอยากมองนาน ๆ แล้วก็มีวิญญาณทางใจอื่นที่เกิดอีก ตามมาเพื่อรู้ในการเกิดขึ้นของสัญญาเวทนา และสังขารต่าง ๆ เช่น รู้ว่ามีอาการสบายตาเกิดขึ้น หรือรู้ว่าอยากมองนาน ๆ เกิดขึ้น เป็นต้น การรู้หรือเกิดวิญญาณครั้งแรกเป็นการรู้ในระดับต้น ส่วน การรู้ใน สัญญา เวทนา และสังขารที่เกิดขึ้นตามมา เป็นการรู้ระดับตามต่อมาจากเหตุ หรือสิ่งถูกรู้อัน เดียวกัน กระบวนการรู้อารมณ์ต่าง ๆ นี้ ในทางอภิธรรมสามารถอธิบายอย่างละเอียดได้ในเรื่องวิถี จิต (ระวี ภาวิไล, 2536 :371-390)

เมื่อพิจารณาสืบเนื่องจากจิต ที่เพียงหมายถึงภาวะรู้อารมณ์ มาพิจารณาถึงการเกิดของ จิตที่มีเจตสิกต่าง ๆ เกิดประกอบกับจิตในสัดส่วนที่มีเจตสิกเป็นองค์ประกอบในด้วยลักษณะต่าง ๆ เมื่อกำหนดโดยภาพรวมของจิตที่มีเจตสิกประกอบแต่ละขณะหรือแต่ละดวง ก็จะมีคุณลักษณะที่ แสดงออกมาโดยภาพรวมนี้แตกต่างกัน และการจำแนกความแตกต่างนี้เรียกว่า เป็นจิตประเภท ต่าง ๆ ที่แบ่งได้เป็น 89 ประเภท และแบ่งโดยพิสดารจะมี 121 ประเภท(พระธรรมปิฎก, 2538:329)

ซึ่งการพิจารณาจิตลักษณะแบ่งประเภทนี้จะเป็นการพิจารณาในอีกขอบเขตที่เกี่ยวข้องจากการพิจารณาในวิญญานขันธ สังขารขันธ และอีกสองนามขันธข้างต้น

รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน ในขันธ 5 ดังกล่าวมานี้ โดยกระบวนการหรือกระบวนการความเป็นไปตามธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ นั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออกและต่างก็เป็นปัจจัยกันและกันในความเป็นไป ถ้าขาดลักษณะใดลักษณะหนึ่งก็ไม่นับว่าเป็นภาวะของชีวิตมนุษย์ จากขันธ 5 นี้ สามารถรวมจัดกลุ่มเป็น 2 ขันธได้ คือ รูปขันธ หรือสรวงกาย กับนามขันธ หรือจิต (หมายรวมเจตสิก) ซึ่งมี 4 ขันธ ใน 5 ขันธ ยกเว้นรูปขันธ และกายกับจิตนี้ ทางพุทธศาสนาถือว่าเป็นองค์ประกอบชีวิตที่ชัดเจน และโดยทั่วไปจะสังเกตกันได้แต่การแบ่งในลักษณะขันธ 5 จะมียุทธศาสตร์ชัดเจนกว่าที่จะพิจารณาให้เห็นว่าชีวิตนั้นเกิดจากองค์ประกอบหลาย ๆ อย่าง มารวมกันภาวะหนึ่ง แล้วมีคุณสมบัติที่เรียกว่า ชีวิต เกิดขึ้นด้วยเหตุนี้พุทธศาสนา อธิบายว่า ชีวิตจึงมิใช่ตัวตนอะไรเลยที่มีอยู่อย่างถาวร เพราะแต่ละองค์ประกอบของชีวิตมีองค์ประกอบย่อย ต่อไปอีก เช่น จิตประเภทต่างๆ ก็มีเจตสิกหลาย ๆ อย่างประกอบอยู่ และเกิดขึ้นได้ก็เพราะมีเหตุปัจจัยทำให้เกิดและแปรไปเปลี่ยนแปลงไม่คงตัว มิใช่เกิดขึ้นมาลอย ๆ และคงอยู่ตลอดไป และรูปหรือสรวงกายก็เช่นเดียวกัน แต่จะหยาบกว่าจิตหรือนามธรรม เพราะรูปธรรมสามารถสังเกตรับรู้การเกิดขึ้นและแปรเปลี่ยนแปลงได้ด้วยเหตุปัจจัยต่าง ๆ ได้โดยใช้เครื่องมือพื้นฐาน และยังชัดเจนถ้าใช้เครื่องมือเทคโนโลยีก้าวหน้าที่มีในปัจจุบัน ส่วนจิตนั้นละเอียด ซับซ้อนยิ่งนัก ต้องอาศัยญาณหยั่งรู้ของผู้รู้ยิ่งอย่างพระพุทธเจ้า

วิธีการสอนทางพุทธศาสนา

การสอน หมายถึง การจัดวิธีการหรือกิจกรรมอย่างมีขั้นตอน เพื่อสร้างเหตุปัจจัยให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ในสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้องตามความเป็นจริง ทั้งเพื่อยังผลให้ผู้เรียนมีความสามารถจัดการภาวะของจิตใจให้มีความปกติสุขอยู่ได้ อีกสามารถแสดงออกทางกายและวาจาได้เหมาะสมคือมีลักษณะของความเกื้อกูลและสอดคล้องกับธรรมชาติของชีวิตและสิ่งแวดล้อม (ไพรัช สุแสนสุข, 2539 : 118)

ลักษณะองค์ประกอบของการสอน

การสอนที่เกิดขึ้นนั้นจะเป็นทำนองเดียวกับชีวิตมนุษย์ที่เกิดจากเหตุและปัจจัยปรุงแต่ง อีกมีองค์ประกอบย่อย ๆ ประกอบขึ้นมาเป็นภาพรวมที่เรียกว่า การสอน ทั้งนี้องค์ประกอบของการสอนอาจพิจารณาแบ่งได้เป็น 7 องค์ประกอบที่สำคัญ (ไพรัช สุแสนสุข, 2539 : 118) คือ

1. ผู้สอน

พระพุทธเจ้าทรงเป็นแบบอย่างที่ดีของพระพุทธศาสนาที่มีพุทธกิจหลักเป็นการอบรมสั่งสอนสรรพชีวิต และบางส่วนก็เป็นหลักการที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสโดยตรง เช่น พุทธพจน์ที่ทรงตรัสเกี่ยวกับการที่พระองค์เป็นผู้สอน ซึ่งมีบทบาทอุปมาดังผู้ชี้ทาง ผู้บอกหนทาง ผู้เรียนเป็นผู้เดินทางเป็นผู้กระทำตามคำสอน ผลสำเร็จจะเกิดขึ้นหรือไม่จะอยู่ที่ผู้เรียนเป็นหลัก (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 : 14:103:66, 25:30:36)

ส่วนพระลักษณะ พระปรีชาสามารถ พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณและพระกรุณาคุณ จะเป็นเหตุผลเป็นหลักประกันถึงการทรงเป็นชีวิตที่สมบูรณ์สูงสุดที่จะทรงเป็น บรมครู หรือผู้เพียบพร้อมที่จะเป็นแบบอย่างของผู้เรียนในสรรพชีวิตได้ (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 : 12:454:343, 13:329-31, 385:248-9, 279) ส่วนลักษณะสำคัญ ๆ ที่จะพิจารณาสรุปเน้นเป็นหลักการจะกำหนดที่ละประเด็น ดังนี้

1. พระลักษณะของพระพุทธเจ้าที่แสดงภาพของพระบรมครูอย่างหนึ่ง คือการที่ทรงมีพระปรีชาสามารถเป็นเลิศทุก ๆ อย่าง อย่างพระปรีชาสามารถทางการแสดงปาฏิหาริย์ ซึ่งมี 3 ประเภทใหญ่ ๆ คือ ปาฏิหาริย์ที่เป็นอิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ที่เป็นการดักใจทายใจผู้อื่นได้ และปาฏิหาริย์ทางการอบรมสั่งสอน ซึ่งทรงมีพระปรีชาสูงสุดทั้ง 3 ประเภท แต่จะทรงสรรเสริญและปฏิบัติในส่วนของ การอบรมสั่งสอนเป็นหลักตลอดพุทธกิจ โดยทรงไม่สรรเสริญและทรงไม่สนับสนุนใน 2 ปาฏิหาริย์แรกอย่างชัดเจน (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525, 9:339-42:306-8)

2. แบบอย่างของการสอนลักษณะต่อมา คือ ผู้สอนจะยึดมั่นต่อการสอนที่เกิดประโยชน์กับผู้เรียนเป็นหลักมิได้ปิดบังอำพรางความรู้ มิได้หวังเพียงประโยชน์ต่อตนเอง พุดในสิ่งที่เป็นจริงมีประโยชน์ตามเวลาและโอกาสที่ควร โดยไม่พุดในสิ่งที่ไม่จริงไม่เป็นประโยชน์ หรือพุดสอนในสิ่งที่เป็นสาระโดยไม่กระทบตนหรือผู้อื่นให้เสียหาย (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 11:119:106, 12:353-60:264-71, 13:94, 252:73, 193)

3. ลักษณะที่มีความจำเป็นต้องมีในผู้สอน คือ ความมีเมตตากรุณา กล่าวคือ มีความรักปรารถนาดีต่อผู้เรียน มีความปรารถนาช่วยเหลือ ช่วยแก้ปัญหาผู้เรียนทุกคนด้วยความใส่ใจและเสียสละ

4. บทบาทหน้าที่ของผู้สอน โดยอาจแจกแจงรายละเอียดจุดย่อยได้มากมาย แต่สำหรับบทบาทหน้าที่ที่สำคัญ ๆ สามารถสรุปได้เช่น (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 2:407:386, 11:105:98, 13:174:139)

4.1 การรวบรวมความรู้ที่สอน เป็นสิ่งสำคัญอันดับต้น ๆ เพราะผู้สอนถ้าไม่มีความรู้ความคิดที่ดีพอ ย่อมไม่รู้ว่าจะสอนอะไรแก่ผู้เรียน

4.2 ทำคำสอนให้ง่ายให้เหมาะสมกับผู้เรียน เป็นบทบาทหน้าที่ของการวิเคราะห์เนื้อหาการสอน ให้ผู้เรียนแต่ละคนรู้ได้ง่าย รู้ได้เหมาะสมกับเวลาและโอกาส

4.3 ทำให้มีปฏิภาณในการสอน คือ การหารูปแบบวิธีการสอนหรือหาเทคนิคกระบวนการมาช่วยในการเรียนการสอน ทำให้การเรียนการสอนมีประสิทธิภาพ

4.4 เพียรให้การสั่งสอนอบรมหรือพรั่สอนผู้เรียน ด้วยความตั้งใจพยายาม โดยมุ่งประโยชน์สูงสุดแก่ผู้เรียน

5. นอกจากบทบาทหน้าที่ของผู้สอน ที่มีต่อการสอนแล้ว มีพุทธพจน์ในคำสอนว่าด้วยทศ 6 ที่กล่าวเฉพาะถึง บทบาทของผู้สอนที่พึงมีต่อศิษย์ เพื่อการอนุเคราะห์ช่วยเหลือศิษย์ ดังนี้ (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 11:200:145)

5.1 สั่งสอนแนะนำในสิ่งที่ดี

5.2 สอนให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ได้ดี

5.3 สอนศิลปวิทยาให้โดยไม่ปิดบัง

5.4 ยกย่องศิษย์ให้ปรากฏในหมู่มชน

5.5 ค้ำครองป้องกันศิษย์

6. ผู้สอนที่ดีที่สมบูรณ์พอ จะมีความเป็นแบบอย่างด้านต่าง ๆ ได้

7. ภาพสรุปของผู้สอนที่น่าสนใจอีกลักษณะ คือพุทธพจน์ซึ่งเป็นบทบัญญัติในพระวินัย ที่ว่าด้วยคุณลักษณะผู้สอนภิกษุณี (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 :2:407:385) ที่แสดงภาพรวมของคุณลักษณะผู้สอนได้ชัดเจนพอสมควร ซึ่งมี 8 องค์ประกอบ คือ

7.1 เป็นผู้มึศีล ปฏิบัติในศีล

7.2 เป็นพหูสูต เป็นผู้รู้มาก รู้ดี

7.3 เป็นผู้มีความสามารถในทางพระวินัย

7.4 เป็นผู้มีความจาสละสลวย ชัดเจน

7.5 เป็นที่นิยมชมชอบ

7.6 เป็นผู้สามารถกล่าวสอนได้

7.7 มิเคยเป็นคู่กรณีของการที่ภิกษุณีที่พระพุทธเจ้าทรงบวชให้ละเมิดครุธรรม

7.8 มีพรรษาได้ 20 หรือเกิน 20 พรรษา

สำหรับการสรุปหลักการที่ชัดเจนและเป็นการทั่วไป อีกลักษณะหนึ่งที่มีพุทธพจน์ตรัสไว้ คือ ลักษณะองค์คุณที่ผู้สอนผู้แสดงธรรมตั้งใจเจตนาไว้ก่อนแสดงธรรม มีดังนี้(พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 : 22:159:166)

1. สอนไปตามลำดับ
2. สอนโดยใช้เหตุผล
3. สอนด้วยความเมตตา
4. ไม่หวังผลประโยชน์เฉพาะตน จากการสอน
5. ไม่สอนให้กระทบตนและผู้อื่น

ในแง่ของปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธศาสนา ผู้สอนจะมีบทบาทสำคัญ คือ เป็นผู้ถ่ายทอดศิลปวิทยาการให้แก่ศิษย์ เป็นกัลยาณมิตรที่ดีของศิษย์ ซึ่งหมายถึงเป็นผู้ที่เพียบพร้อมไปด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชำรง ช่วยเหลือและเป็นแบบอย่างที่ดี เพื่อให้ผู้เรียนดำเนินไปตามทางแห่งการฝึกฝนอบรมได้อย่างถูกต้อง สามารถเป็นพหุสูตทางปัญญา โดยการสั่งสอนแนะนำ และเป็นที่ปรึกษาได้ (พระราชวรมณี, 2528) ซึ่งพระราชวรมณีได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับคุณสมบัติของครูตามแนวพุทธปรัชญาว่าต้องมีคุณลักษณะ ดังต่อไปนี้

1. นำรัก ในฐานะที่สบายใจและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาได้ตาม
2. นำเคารพ ในฐานะที่เป็นผู้ประพฤติควรแก่ฐานะ ทำให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นปลอดภัย และเป็นที่ยึดได้
3. นำยกย่อง ควรแก่การเอาอย่าง ในฐานะผู้ทรงคุณความรู้และผู้ทรงภูมิปัญญาอย่างแท้จริง เป็นทั้งผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนเองเสมอ
4. รู้จักพูด รู้จักชี้แจง รู้ว่าควรจะทำอย่างไร ควรจะชี้แจงอย่างไรให้เกิดความเข้าใจง่าย คอยว่ากล่าวตักเตือนและเป็นที่ปรึกษาได้ดี

5. อุดหนุนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมทั้งจะรับฟังคำซักถาม หรือคำปรึกษาทุกอย่างอยู่เสมออย่าง
ไม่เบื่อ
6. กล่าวชี้แจงแถลงเรื่องต่าง ๆ ได้อย่างลึกซึ้ง
7. ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหล หรือชักจูงไปในทางที่เสื่อมเสีย(จิตรกร ตั้งเกษมสุข, 2525)

ส่วนคุณสมบัติของครูตามทัศนะของชาวพุทธ จิตรกร ตั้งเกษมสุข ได้ให้ทัศนะไว้มี 5 ประการ

1. พหูสูต คือ เป็นบุคคลที่ได้ฟังมาก
2. ธตา คือ จับหลักสาระได้ จำได้แม่นยำ
3. วจสา ปริจิตา คือ ท่องบ่นหรือใช้พูดอยู่เสมอจนคล่องแคล่ว ชัดเจน
4. มนุสาณูปกชิตา คือ พังงนขึ้นใจ ใส่ใจคิดพิจารณาจนแน่ใจ นึกถึงครั้งใดก็ปรากฏ
เห็นสว่างชัด
5. ทิวฐิยา สุปฏิวิทูร คือ มีความเข้าใจลึกซึ้ง มองเห็นประจักษ์ด้วยปัญญาทั้งในส่วนเนื้อ
ความและเหตุผล

ตามทัศนะของพุทธศาสนาจะเห็นได้ว่า บทบาทของผู้สอนนั้น ผู้สอนจะต้องเป็น
บุคคลที่มีทั้งความรู้ ปัญญาและคุณธรรม เพื่อให้เหมาะที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยเหลือ
ปกป้อง และเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ศิษย์ ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นปูชนียบุคคลและเป็นกัลยาณมิตรที่ดีของ
ศิษย์ สามารถบอกช่องทางให้ผู้เรียนปฏิบัติตามแนวทางการฝึกอบรมได้อย่างถูกต้องเหมาะสม

2. ผู้เรียน

ผู้เรียนแต่ละบุคคลมีความแตกต่างกัน ตามเหตุปัจจัยแต่ละชีวิตมีการปรุงแต่ง ความแตก
ต่างที่มีนั้นมียุ่อยู่มากมาย (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525: 35:843-4:413-5)และอาจพิจารณาได้
หลายระดับหลายบริบท เช่น

ร่างกาย มนุษย์มีความพร้อมความสมบูรณ์ของร่างกายได้แตกต่างกัน (พระไตรปิฎก ฉบับ
หลวง 2525 : 11:435:266) ทั้งนี้เพราะมีเหตุที่มีผลต่อการเกิดขึ้นและเป็นไปของร่างกาย ทั้งเหตุ
ด้านกรรม จิตใจ อากาศหรืออุณหภูมิจึง และอาหารที่ได้รับ มีได้แตกต่างกันทำให้ร่างกายแตกต่างกัน
ตามมา (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2535 : 296-301)

ปฏิฐิหรือความเห็น ซึ่งมนุษย์มีการยึดถือในความคิดเห็นต่าง ๆ กัน เพราะสิ่งที่มีการยึดถือมีมากมาย (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 : 10:260:210)

ศรัทธาความเชื่อ มีต่างกันได้ตามแต่จะน้อมใจเชื่อ (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 : 12:166:98)

จริต หรือแนวโน้มความประพฤติของผู้ให้หรืออุปนิสัยมีได้หลายลักษณะและมีได้แตกต่างกัน (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 :29:889:434, พระพุทธโฆษาจารย์ 2525 : 253)

อินทรีย์ ซึ่งมีระดับ มีความสมบูรณ์ที่แตกต่างกัน (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 : 4:9:11, 30:492:188)

ปัญญา ความสามารถทางการเรียนรู้จะมีได้มากน้อยหรือมีความสามารถเรียนรู้ได้ ยากง่าย ช้าเร็วต่างกัน (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 : 21:133:135, 6:108:153)

ปฏิบัติ ในการสำเร็จผล มีได้ไม่เหมือนกัน เช่น บางคนปฏิบัติลำบากช้าแต่บางคนปฏิบัติไม่ลำบากและรู้ได้เร็ว (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 :21:161:147)

ในฐานะที่ผู้เรียนเป็นองค์ประกอบสำคัญของการเรียนการสอน ทั้งมีข้อมูลยืนยันว่าผู้เรียนมีความแตกต่างกันโดยหลายมิติและหลายระดับดังกล่าว ความจำเป็นในการทำความเข้าใจมนุษย์และความแตกต่างจึงมีมาก เพื่อที่จะยังผลต่อการจัดการเรียนการสอนที่เกิดประโยชน์และเหมาะสมให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

การเรียนการสอนที่ปรากฏตามหลักฐานนั้น สามารถจำแนกผู้เรียนได้หลายลักษณะ เช่น ตามกลุ่มเพศ ตามวัย ตามระดับของภูมิปัญญา ตามระดับความสามารถในการเรียนรู้ นอกจากการแบ่งจำแนกผู้เรียนตามลักษณะดังกล่าวนี้ จะพบการแบ่งตามลักษณะย่อย ๆ อื่นได้อีกมาก คุณลักษณะสำคัญที่จำเป็นต้องมีในผู้เรียน อาจสรุปดังนี้ (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 :13:518:355)

1. มีศรัทธาในการสอน หรือในการเรียนนั้น
2. มีสุขภาพดี
3. เป็นผู้ไม่ใ้อวดไม่เสแสร้ง
4. เป็นผู้ปรารถนาความเพียรที่จะพัฒนาตนเอง
5. เป็นผู้มึปัญญา มีความสามารถพื้นฐานที่ดีพอ

บทบาทของผู้เรียน ตามทัศนะของพุทธศาสนานั้นผู้เรียนจะต้องฟังคำแนะนำของผู้สอน ฝึกใช้ความคิดอย่างวิเคราะห์ ไตร่ตรอง เพื่อไม่ให้มองเห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างผิวเผิน ได้แสดงอานิสงส์

ของโยนิโสมนสิการไว้ว่า การฝึกใช้ความคิดอย่างถูกวิธี คือ คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิด รู้จักวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างผิวเผิน เป็นขั้นสำคัญของการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์ และเป็นอิสระซึ่งจะทำให้ทุกคนช่วยเหลือตัวเองได้ (พระราชวรมุนี, 2514)

ตามลักษณะที่กล่าวมาแล้วข้างต้น บทบาทของผู้เรียนนั้นจะต้องเป็นผู้ฝึกฝนตนเองให้เป็นผู้มีความรู้ ความสามารถและมีความคิดอย่างลึกซึ้งซึ่งตามแนวการฝึกฝนตนเอง ให้เป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถและมีความคิดอย่างลึกซึ้งซึ่งตามแนวการฝึกอบรมอย่างเคร่งครัด โดยมีความมุ่งหมายสำคัญเพื่อให้เกิดปัญญาที่บริสุทธิ์สามารถเข้าใจสภาวะที่แท้จริงได้อย่างถูกต้อง ซึ่งจะทำให้ดำรงชีวิตอย่างมีความสุขได้

3. ความมุ่งหมายของการสอน

สำหรับความมุ่งหมายของการสอน แบ่งโดยกว้าง ๆ ก็คือ ด้านกายกับด้านจิต แต่ถ้าแบ่งย่อยขึ้นและเน้นส่วนที่จำเป็นมากขึ้น จะแบ่งได้ 4 ด้าน คือ ด้านร่างกาย ด้านศีล(พฤติกรรม) ด้านจิต และด้านปัญญา ดังกล่าวแล้วข้างต้น

และการแบ่งประเภทของความมุ่งหมาย อีกลักษณะที่เป็นระดับของภาวะโดยรวมของชีวิต ซึ่งแบ่งโดยกว้างที่สุดได้ 2 ระดับ คือ ความมุ่งหมายระดับโลกียะ กับระดับโลกุตตระ กล่าวคือ

1. ความมุ่งหมายระดับโลกียะ เป็นความมุ่งหมายที่เกี่ยวข้องกับความเป็นไปของชีวิต หรือขั้น 5 ที่ยังมีอาสวะอยู่ คือเป็นความมุ่งหวังระดับปุถุชน หรืออาจเทียบในประโยชน์ 3 ก็เป็นความมุ่งหมายเพียงประโยชน์ 2 ส่วน ที่เป็นประโยชน์ปัจจุบัน กับประโยชน์ในภายหน้าเท่านั้น (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 : 23:144:225)

2. ความมุ่งหมายระดับโลกุตตระ เป็นความมุ่งหมายที่เกี่ยวกับ มรรค 4 ผล 4 และนิพพาน ซึ่งเทียบได้กับประโยชน์สูงสุด ในประโยชน์ 3 ที่มี และเป็นส่วนมุ่งหมายระดับอริยะ

4. เนื้อหา

เมื่อพิจารณาองค์ประกอบต่าง ๆ ของการเรียนการสอนจะพบว่าเนื้อหาเป็นองค์ประกอบที่มีความเด่นชัด และมีขอบเขตกว้างขวาง ทั้งอาจพิจารณาได้หลายระดับ ซึ่งอาจแสดงได้จากการกำหนดประเภทลักษณะเนื้อหา เป็นประเภทต่าง ๆ ในแต่ละระดับ แต่ละมิติหรือแง่มุมต่าง ๆ เนื้อหาเป็นสิ่งที่ต้องมีการจัดปรับตามสภาวะของการเรียนการสอนที่มีแตกต่างกัน ดังรายละเอียดดังนี้

4.1 ลักษณะประเภทของเนื้อหา อาจแบ่งเป็นลักษณะประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

1. เนื้อหาที่แบ่งตามระดับธรรม คือ โลกียธรรม กับโลกุตตรธรรม เนื้อหาส่วนของโลกียธรรม จะเป็นเนื้อหาต่าง ๆ ที่เป็นวิสัยของโลก ของปุถุชน ที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับความเป็นไป

โดยตรงและโดยอ้อม ของชีวิตหรือชั้น 5 ส่วนเนื้อหาที่เป็นโลกุตตระธรรม คือ เนื้อหาเรื่องราวที่พ้นภาวะของโลกหรือตรงกันข้ามกับภาวะของการมีกิเลส ซึ่งจะประกอบด้วย มรรค 4 ผล 4 และนิพพาน 1 ซึ่งเป็นภาวะสูงสุดที่ชีวิตพึงพบหรือเกี่ยวข้องด้วย

2. เนื้อหาที่จัดแบ่งตามประเภทของหลักธรรมคำสอน หรือตามคัมภีร์ที่ปรากฏชัด คือ พระธรรมและพระวินัย
3. เนื้อหาที่จำแนกตามรูปแบบคำสอน ของพระพุทธเจ้า ที่จัดเป็นกลุ่มของแต่ละรูปแบบ
4. เนื้อหาที่แบ่งตามลักษณะหลักใหญ่ของการศึกษาและพัฒนา เพื่อให้บรรลุความมุ่งหมายสูงสุดได้ คืออริยสัจ 4 ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับ “ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค” ในส่วนของมรรคหรือมรรคมีองค์ 8 สามารถสรุปลงในหลักสำคัญ 3 ส่วน คือ ศีล สมาธิ และปัญญา หรือ ทาน ศีล ภavana (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 : 20:521-5:218-20 , 23:126:187)

4.2 ลักษณะการวิเคราะห์และจัดเนื้อหา

เป็นการสรุปถึงหลักการที่จัดกระทำกับเนื้อหาในลักษณะต่าง ๆ แล้วเกิดผลที่พึงประสงค์ในการเรียนการสอนนั้น ๆ ได้ หลักการเหล่านี้จะบรรยายเป็นข้อ ๆ ตามลำดับ คือ

1. เนื้อหาควรมีปริมาณมากมายแต่ที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาสอนนั้นมี การเลือกสรรเพื่อสนองวัตถุประสงค์ที่ดีแก่ผู้เรียน
2. การนำเนื้อหาไปสู่การสอนจะสอนทั้ง ด้านบวก ด้านลบ หรือกุศลและอกุศล เป็นต้น
3. เนื้อหาบางลักษณะที่ต้องเข้าใจตรงกัน ซึ่งเกี่ยวข้องกับคนส่วนใหญ่ หรือทุกคนในกลุ่ม จะมีลักษณะการให้นิยามเชิงปฏิบัติการที่ชัดเจน ที่จะทำให้ทุกคนเข้าใจตรงกัน
4. การจัดเนื้อหาจะมีลักษณะเป็นกลุ่มเนื้อหาที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันของเนื้อหาย่อย ๆ แล้วมีการให้ชื่อเนื้อหาหรือกลุ่มเนื้อหานั้น ลักษณะให้เห็นภาพมโนทัศน์ของเนื้อหานั้น ๆ
5. การสอนเนื้อหาหลาย ๆ กลุ่มเนื้อหาในช่วงการสอนเดียวกัน จัดจำนวนเนื้อหาย่อยในแต่ละกลุ่มให้เท่า ๆ กัน
6. การจัดเนื้อหาโดยลักษณะภาพรวม มีการจัดแบ่งหมวด เช่น กลุ่มธรรมหมวด 1 หมวด 2 หมวด 3 หมวด 4 เป็นต้น
6. การจัดเนื้อหาและการนำเสนอเนื้อหา มีความครอบคลุมและครบ

กระบวนการธรรมมีลักษณะของการบูรณาการเป็นองค์รวม และจัดให้มีลำดับขั้นตอนต่อเนื่องกัน

7. การนำเสนอเนื้อหาจากสัมพันธ์กับชื่อเรื่องทั้งชื่อเรื่องใหญ่ และชื่อเรื่องย่อยที่เป็นจุดเริ่มของการสอน แล้วสรุปประเด็นและการสรุปท้ายการสอนเป็นอีกส่วนหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหา

5. บริบทแวดล้อมการสอน

ความหมายโดยกว้างแล้วจะครอบคลุมสภาพปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับสถานการณ์การสอนที่เกิดขึ้น บริบทแวดล้อมนับเป็นปัจจัยภายนอกของการเรียนรู้มีขอบเขตกว้างขวางที่เมื่อกำหนดโดยกว้าง ๆ อาจแบ่งเป็น 2 ส่วน คือ บริบทแวดล้อมที่เป็นชีวิตบุคคลหรือสังคมกับที่เป็นส่วนของไม่ใช่ชีวิต เช่น สถานที่อยู่อาศัย วัตถุสิ่งของ และบรรยากาศ ซึ่งอาจสรุป ได้ดังนี้

1. บริบทแวดล้อมที่เป็นชีวิตหรือสังคม หมายถึงถึงบุคคลแวดล้อมและกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องหรือกระทั่งสังคมที่อาศัยอยู่ บริบทแวดล้อมที่เป็นบุคคลหรือสังคมนี้อาจมีความสำคัญมากทั้งการเรียนรู้ และการพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ เช่น การมีกัลยาณมิตร จะช่วยยังประโยชน์อันยิ่งใหญ่ได้ (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525: 19:4-7,12:2-3,30, 20:72:11 , 25:195:168) ทั้งนี้กัลยาณมิตรบุคคล จะมีองค์คุณ 7 ประการดังนี้ (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 :23:34:33)

1. มีความน่ารักใคร่น่าพอใจ ชวนให้น่าพูดคุยคบหา
2. มีความน่าเคารพ อยู่ในสถานะให้ความเคารพได้
3. เป็นผู้ควรสรรเสริญยกย่อง ด้วยเพราะมีศักยภาพที่ดี เช่น มีภูมิธรรม ภูมิปัญญา
4. เป็นผู้ฉลาดพูด ให้เกิดประโยชน์ให้ได้ผลดี
5. เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ พร้อมทั้งจะเป็นผู้รับฟังผู้อื่น
6. พูดถ้อยคำลึกซึ้งได้ หรือสามารถอธิบายเรื่องยากให้เข้าใจได้
7. ไม่ชักนำในทางที่ไม่ดี หรือไม่ชวนไปในทางเสื่อมเสีย

2. บริบทแวดล้อมส่วนที่ไม่ใช่ชีวิตหรือสังคม อันหมายถึงสิ่งแวดล้อมที่เป็นวัตถุสิ่งของ สถานที่ และบรรยากาศที่เกี่ยวข้องกัน เช่น สภาพอากาศ สภาพแสงสว่าง เป็นต้น

6. กระบวนการสอน

องค์ประกอบส่วนนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งของการสอนในเชิงปฏิบัติการและการประยุกต์ใช้ในการจัดการเรียนการสอน เพื่อให้บรรลุจุดประสงค์การสอนตามที่ต้องการ ลำดับขั้นตอนหรือกระบวนการสอน สามารถวิเคราะห์สรุปจากภาพโดยรวมของทั้งระบบการสอนพระธรรมวินัย มีลำดับดังนี้

1. ผู้สอนศึกษาหาความรู้สิ่งที่จะสอน
2. ผู้สอนทบทวนจัดหมวดหมู่หรือจำแนกแจกแจงองค์ความรู้ที่จะสอน
3. ทำความเข้าใจผู้เรียน และจัดเลือกเนื้อหาวิธีการให้เหมาะกับผู้เรียน
4. การเริ่มการสอนด้วยลักษณะการเกริ่นนำ การจัดบทนำช่วงเริ่มการสอน เช่น กรณียกวัตถุประสงค์หรือหัวข้อที่จะสอนครั้งนั้นๆ สนทนาทำความเข้าใจก่อนเริ่มสอนในเนื้อหา หรือพูดจูงใจให้ตั้งใจฟัง เป็นต้น
5. ดำเนินการสอนอย่างมีลำดับขั้นตอนย่อย ๆ อย่างกลมกลืนเหมาะสมกับปัจจัยที่เกี่ยวข้อง
6. ขณะดำเนินการสอนในเนื้อหาสาระมีเทคนิควิธีการสอนโดยตลอดและเหมาะสม เช่น เทคนิคการเรียกชื่อ การถามกระตุ้น การยกอุปมาอุปไมย เป็นต้น
7. มีการสรุปเนื้อหาหรือบทเรียนในช่วงท้าย
8. มีการประเมินผล
9. มีการติดตามดูแลหรือช่วยเหลือผู้เรียนต่อเนื่อง

ภาพสรุปนี้เป็นภาพใหญ่ ที่ครอบคลุมทั้งโดยรวมและภาพรายละเอียดพอสมควร ที่จะแสดงให้เห็นกระบวนการสอนหรือลำดับที่สำคัญ ๆ ของระบบการสอนที่มีได้ นอกจากนี้สามารถพิจารณาภาพกว้างของลำดับขั้นตอนการสอนอีกลักษณะหนึ่ง ตามพุทธพจน์ที่ทรงตรัสถึงการสอนธรรมวินัยของพระองค์ ว่ามีลำดับขั้นตอน หรือสามารถให้ภาพสรุปลำดับขั้นตอนได้ โดยมีลำดับดังนี้ (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2525 : 14:93-104:62-6)

1. แนะนำสั่งสอนให้ผู้เรียนศึกษาในวินัย ปฏิบัติในศีล
2. แนะนำสั่งสอนให้ผู้เรียนมีอินทรีย์สังวร หรือระมัดระวังในการรับรู้ทางทวารต่าง ๆ
3. แนะนำสั่งสอนให้ผู้เรียนรู้จักประมาณในโภชนะ หรือบริโภคอาหารแต่พอควร

4. แนะนำสั่งสอนให้ผู้เรียนมีความเพียรและอดสาหะในการกระทำดี
5. แนะนำสั่งสอนให้ผู้เรียนมีสติสัมปชัญญะ คือรู้ตัวทั่วพร้อมในการคิด และกระทำสิ่งต่าง ๆ
6. แนะนำสั่งสอนให้ผู้เรียนพอใจในที่อยู่อันเจียมสงบ เพื่อช่วยในการละนิวรณ์ หรือกำจัดสิ่งขัดขวางในการพัฒนาจิตใจ
7. แนะนำสั่งสอนให้ผู้เรียนฝึกปฏิบัติ และมีความชำนาญในการทำมาน หรือการมีสมาธิแน่วแน่
8. แนะนำสั่งสอนให้ผู้เรียน เจริญวิปัสสนา พัฒนาปัญญา เพื่อให้เกิดญาณทัสสนะ และบรรลุมรรค ผลนิพพานในที่สุด

ลำดับการสอนลักษณะนี้ เน้นที่สาระองค์ธรรมที่ผู้เรียนจะปฏิบัติโดยลำดับ หรือเป็นลำดับเชิงคุณลักษณะของการพัฒนาผู้เรียน อันเป็นลักษณะกระบวนการสอนอีกแง่มุมหนึ่ง

นอกจากนี้วิธีการสอนตามแนวทางพุทธศาสนามีหลายประการ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. วิธีสอนตามขั้นทั้ง 4 ของอริยสัจ ได้แก่ ทุกข์-ขั้นกำหนดปัญหา สมุทัย-ขั้นตั้งสมมติฐาน นิโรธ-ขั้นการทดลองและเก็บข้อมูล มรรค-ขั้นวิเคราะห์ข้อมูลและสรุปผล
2. พละ 5 ธรรมอันเป็นกำลัง ประกอบด้วย สัทธา-ความเชื่อ วิริยะ-ความเพียร สติ-ความระลึกได้ สมาธิ-ความตั้งจิตมั่น ปัญญา-ความรู้ทั่วชัด
3. อิทธิบาท 4 คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย ประกอบด้วย จันทะ-ความพอใจ วิริยะ-ความเพียร จิตตะ-ความคิด วิมังสา-ความไตร่ตรอง
4. ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ 2 ทางเกิดแห่งแนวความคิดที่ถูกต้องต้นทางของความตั้งงามทั้งปวง ประกอบด้วย ปรโตโฆสะ-การรับฟังคำแนะนำสั่งสอนจากผู้อื่น โยนิโสมนสิการ-การใช้ความคิดถูกวิธี
5. ปัญญา 3 ความรอบรู้ รู้ทั่ว เข้าใจ รู้ซึ่ง ประกอบด้วย จินตามยปัญญา-ปัญญาเกิดแต่การคิดการพิจารณาหาเหตุผล สุตมยปัญญา-ปัญญาเกิดแต่การสดับการเล่าเรียน ภาวนามยปัญญา-ปัญญาเกิดแต่การฝึกอบรมลงมือปฏิบัติ
6. พหุสมมิมองค์ 5 คุณสมบัติที่ทำให้ควรได้รับชื่อว่าเป็นพหุสูต คือผู้ได้เรียนรู้อาก หรือคงแก่เรียน ประกอบด้วย พหุสูตา-ฟังมาก ธตา-จำได้ วจสา-ปริจิตา-คล่องปาก มนสานุเปกขิตา-นึกถึงครั้งใดก็ปรากฏเนื้อความสว่างชัด ทิฏฐิยาสุปฏิวิทธา-มีความเข้าใจลึกซึ้ง

7. ลีลาการสอน 4 ประกอบด้วย สันตัสสนา-ชี้แจงให้เห็นชัด สมาทปนา-ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ สมุตเตชนา-เข้าใจให้อาหาญแก่ลัวกล้า สัมปหังสนา-ปลอบชโลมใจให้สดชื่น ร่าเริง

เสถียร ชาวไทย(อ้างถึงใน เกரியงค์ดี รอดเย็น,2534) ได้กล่าวอธิบายการเรียนการสอนตามพุทธศาสนาว่า การศึกษาตามหลักพุทธศาสนา มี 3 ชั้น ได้แก่

1. เป็นชั้นควบคุม ฝึกหัดพฤติกรรมทางกาย และทางคำพูด โดยมุ่งให้แสดงเฉพาะพฤติกรรมที่ดีอันไม่เป็นโทษแก่ตนและคนอื่น
2. เป็นชั้นควบคุมฝึกหัดจิตใจโดยตรง มุ่งให้บุคคลได้รู้จักบังคับจิตใจตนเอง รู้จักคิด และแสดงความคิดเห็นออกมาเฉพาะสิ่งที่เป็นความดี ก่อให้เกิดความสร้างสรรค์ ตลอดจนรู้จักทำจิตใจให้สงบได้ เรียกว่า สมภาสิ
3. เป็นชั้นสูงสุดแห่งการศึกษา มุ่งให้ผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจในวิชาการต่าง ๆ และมีความรู้ความเข้าใจสภาพความเป็นจริงของชีวิต ซึ่งมีทั้งความสมหวังและความไม่สมหวัง เรียกว่า ปัญญา

วันดร ชัยศรี (อ้างถึงใน เกரியงค์ดี รอดเย็น, 2534)กล่าวถึงการเรียนการสอนว่า ชั้นแรกเรียกว่า ศิลสิกขา ได้แก่ การศึกษาเรื่องระเบียบวินัย เพื่อแก้ไขปัญหาขั้นพื้นฐาน คือ ทางกายและทางวาจา

ชั้นที่สอง คือ สมภาสิสิกขา การศึกษาที่ฝึกควบคุมจิตใจ พฤติกรรมใดโดยจงใจไม่ว่าจะจะเป็นทางกาย หรือทางวาจา ย่อมมีสาเหตุมาจากใจนั่นเอง

ชั้นที่สาม ได้แก่ ปัญญาสิกขา เป็นการศึกษาชั้นสูงสุด เป็นความรู้ที่เข้าใจในสภาพความเป็นจริงด้วยตนเอง

การเรียนการสอนตามแนวพุทธปรัชญาเป็นการศึกษาตามลำดับขั้นของ ไตรสิกขา อันประกอบด้วย ศิล สมภาสิ และปัญญา

การเรียนการสอนตามแนวพุทธปรัชญานั้นแบ่งออกเป็น 3 ชั้น(วรวิทย์ วสินสรากร, 2527) คือ

1. ชั้นปริยัติ เป็นชั้นที่ทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจในการเล่าเรียน จดจำได้ ความรู้เหล่านี้จะได้จากภายนอกที่เรียนกว่า “ปรโต โฆสะ”(พระราชวรมุนี, 2528) ซึ่งแปลว่าเสียงจากที่อื่น จาก

การกระตุ้นชักจูงจากภายนอก ได้จากการแนะนำ ข่าวสาร การถ่ายทอดจากผู้รู้ เช่น พ่อ แม่ ครู อาจารย์ เพื่อน หนังสือ ฯลฯ ซึ่งความรู้ที่ได้จะต้องเป็นความรู้ในทางที่ดี ไม่ผิดพลาด จึงจะเป็นประโยชน์ต่อผู้เรียน

2. **ขั้นปฏิบัติ** เป็นขั้นความรู้ ความเข้าใจที่เกิดจากการปฏิบัติจริงตามหลักไตรสิกขา ซึ่งจะตรงกันกับหลักการเรียนโดยการกระทำฯลฯ จอห์น ดิวอี้ ความรู้ขั้นนี้จะทำให้ผู้เรียนเกิดความคิด และเกิดปัญญา ซึ่งการฝึกให้คิดอย่างผู้มีปัญญานี้ พระราชวรมณี ได้กล่าวไว้ในหนังสือปรัชญาการศึกษาไทย เล่มเดียวกันว่าจะต้องคิดแบบโยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำในใจโดยแยบคาย หรือ คิดถูกวิธีหรือที่เรียกว่ารู้จักคิดหรือคิดเป็น นั่นคือ การคิดตามแนวของปัญญา คือ การรู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ

3. **ขั้นปฏิบัติ** เป็นขั้นรู้จริงในสิ่งที่ศึกษา หรือที่เรียกว่า “รู้แจ้ง” ในความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย สามารถขจัดความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ ได้

ศาสตราจารย์ ดร.สาโรช บัวศรี ได้เสนอวิธีการแก้ปัญหาตามแนวพุทธศาสนาไว้โดยแบ่งออกเป็น 4 ขั้น (สมาคมการศึกษาแห่งประเทศไทย, 2531) คือ

1. **ปริยญา** หรือขั้นกำหนดปัญหา (ขั้นทุกข์) คือ ครูช่วยให้นักเรียนได้พิจารณาดูปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง ด้วยความรอบคอบและพยายามกำหนดขอบเขตของปัญหา ซึ่งนักเรียนจะต้องแก้ไขให้จงได้

2. **ปะหานะ** หรือขั้นตั้งสมมุติฐาน (ขั้นสมุทัย) คือ ครูช่วยให้นักเรียนได้พิจารณาตัวเองว่า สาเหตุของปัญหามีอะไรบ้าง จะต้องขจัดหรือแก้ที่สาเหตุของปัญหาอย่างไร จะกระทำอะไรได้บ้าง

3. **สังจกิริยา** หรือขั้นการทดลองและเก็บข้อมูล (ขั้นนิโรธ) หมายถึงการทำให้แจ้ง หรือบรรลุความมุ่งหมายที่ต้องการ ขั้นนี้ครูต้องให้นักเรียนได้กระทำทดลองด้วยตนเองเมื่อได้ผลอย่างไรแล้วให้บันทึกผลเอาไว้

4. **ภาวนา** หรือขั้นวิเคราะห์ข้อมูลและสรุปผล (ขั้นมรรค) ผลที่ได้ทดลองนั้นอาจมีความแตกต่างกัน การนำผลต่าง ๆ มาวิเคราะห์เปรียบเทียบจะทำให้มองเห็นว่าทำอย่างไรจึงจะแก้ปัญหาที่กำหนดขึ้นในขั้นที่ 1 ได้สำเร็จ แล้วจึงสรุปผลที่ได้นั้นเป็นข้อ ๆ เพื่อเป็นแนวในการปฏิบัติต่อไป

ตามแนววิธีการเรียนการสอนตามพุทธศ : เสนอนั้น จึงสรุปได้ว่า ประกอบด้วยการถ่ายทอดความรู้ การฝึกฝนอบรม การให้การแนะนำ ชี้แจงหรือแม้แต่การช่วยเหลือจากครู ซึ่งครูจะเป็นแบบ

อย่างที่ดีในทางความรู้และทางปัญญา พร้อมกันนั้นผู้เรียนก็จะเป็นผู้คอยรับฟัง จดจำทดลอง ปฏิบัติ วิเคราะห์วิจารณ์เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจ เป็นผู้มีปัญญาอันแท้จริงเกี่ยวกับวิชาที่เรียน มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ด้วยปัญญา ลักษณะเหล่านี้จึงเป็นลักษณะเด่นของการศึกษา ปรัชญาการศึกษา ตามแนวพุทธศาสนา

7. การประเมินผล

องค์ประกอบการประเมินผล อาจกำหนดบรรยายเป็น 3 หัวข้อ คือ 1. เป้าหมายการประเมินผล 2. เกณฑ์การประเมินผล 3. ผู้ประเมินผล ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. เป้าหมายการประเมินผล อาจแยกเป็น 2 ส่วนคือ

การประเมินผลการสอน ภาพที่ปรากฏชัด คือการที่ผู้เรียนให้ผลย้อนกลับ หรือแสดงความคิดจากการได้เรียนหรือได้ฟังผู้สอน

การประเมินผู้เรียน เป็นการประเมินภาพที่ปรากฏจะเป็นการประเมินที่ยึดกับจุดหมาย หรือความมุ่งหมายการเรียนการสอนในแง่ต่าง ๆ

2. เกณฑ์การประเมินผล มีประเด็นที่จะพิจารณาได้หลายลักษณะ คือ

เกณฑ์โดยยึดหลักไตรสิกขาหรือการศึกษา 3 ด้าน คือ ศีล สมาธิ และปัญญา

3. ผู้ประเมินผล หมายถึง บุคคลที่ดำเนินการประเมินผลหรือมีบทบาทในการประเมินผลการเรียนการสอนที่เกิดขึ้น